

KLEIO

NR 5 | JULI 2007 | JAARGANG 48

Themanummer Duitsland

Algemeen Bestuur VGN

Jan-Maarten de Wit
voorzitter (*Cevo en Cito/*
tweede fase, Kleio)
Van den Berghweg 13
6942 ZL Didam
Tel. 0316 - 226 568
jm.dewit@liemerscollege.nl

Wendy Hinke-Michels
secretaris (*commissie VAVO,*
Commissie havo/vwo)
Anninksweg 72
7557 AH Hengelo
Tel. 074 - 242 96 86
mwinkle@hotmail.com

Maud Knook
penningmeester
(*commissie Didactiek en*
activiteiten)
Ertskade 133
1019 ED Amsterdam
Tel. 020 - 418 55 10
piketknook@planet.nl

Marjan de Groot-Reuvekamp
vice-voorzitter
(*commissie PABO; SLO*)
Rompertdreef 26
5233 EK Den Bosch
Tel. 073 - 64a2 06 92
p.m.degroot@home.nl

Wim Duyff
(*commissie vmbo, nieuwe*
onderbouw)
Karnstraat 6
1445 KT Purmerend
Tel. 0299 - 649 870
w.duyff@planet.nl

Maas van Egdom
(*redactie website*)
Serenadestraat 19
2402 JD Alphen a/d Rijn
Tel. 0172 - 415 071
mvanegdom@wanadoo.nl

Berichten voor de VGN
Bestuur kunt u mailen of
opsturen aan de secretaris,
Wendy Hinke. Kleio is het
blad van de Vereniging van
docenten in geschiedenis en
staatsinrichting in Nederland
(VGN). Leden ontvangen het
gratis. Wilt u lid worden?
Aanmelding is mogelijk via
de VGN-site.

VGN giro: 128701 t.n.v.
penningmeester VGN Stiens
E-mail: vgn-kleio@orange.nl
Website: www.vgnkleio.nl

Redactie Kleio

Jan van Oudheusden
hoofdredacteur
Massenetstraat 21
5144 WP Waalwijk
Tel. 0416 - 33 74 30
jan.oudheusden@home.nl

Hans Pols
secretaris
Van Aerssenstraat 140
2582 JT Den Haag
Tel. 070 - 350 13 80
j.pols@penta.nl

Joke Noordstrand
bladmanager
Lorentzplein 18
2012 HG Haarlem
Tel. 023 - 532 99 04
j.noordstrand@worldmail.nl

Martijn Strobos
redacteur *Kleio*krant
Splinterlaan 12
2352 SJ Leiderdorp
Tel. 071 - 589 40 20
mstr@davinci-leiden.nl

Carla van Boxtel
Langemeijerstraat 13
5473 GS Heeswijk-Dinther
Tel. 0413 - 29 29 96
c.vanboxtel@planet.nl

Stefan Boom
Graaf Janlaan 46
1412 GH Naarden
Tel. 035 - 694 87 42
s.boom@hccnet.nl

Ger van der Drift
Bouwlust 193
3162 SB Rhooon
Tel. 010 - 481 22 43
g.vanderdrift@penta.nl

Erik Joosse
Hooglandse
Kerkgracht 30
2312 HV Leiden
Tel. 071 - 512 81 31
ejoosse@yahoo.com

Juul Lelieveld
eindredacteur
Kastanjelaan 4
6533 BD Nijmegen
Tel. 024 - 360 22 83
redactie@juul.nl

Uitgever: SchoolBV
Opmaak: Fizz reclame com-
municatie

Fotografie: Saskia Lelieveld
Met dank aan de leerlingen
en docenten van het Liemers
College, Zevenaar

Druk: Drukkerij Giethoorn Ten
Brink, Meppel

ISSN 0165-6449

Kopij voor de Kleiokrante kunt
u sturen naar Martijn Strobos.
Neem voor informatie over
adverteren in Kleio contact op
met Joke Noordstrand.

COLOFON

Contributies 2007

• Salaris t/m LB6	€ 60,-
• Salaris vanaf LB7	€ 70,-
• Docent met drie of meer vakken	€ 45,-
• Baan van minder dan 0,6 fte	€ 50,-
• Kennismakingslid (alleen voor studenten)	€ 35,-
• Buitengewone leden, pensioen, VUT	€ 55,-
• Partnerlidmaatschap	€ 80,-
Abonnement:	
• Binnenland	€ 71,-
• Buitenland, Europa	€ 75,-
• Buitenland, overig	€ 85,-
• Losse nummers	€ 18,-
incl. verzendkosten	

VAN DE REDACTIE

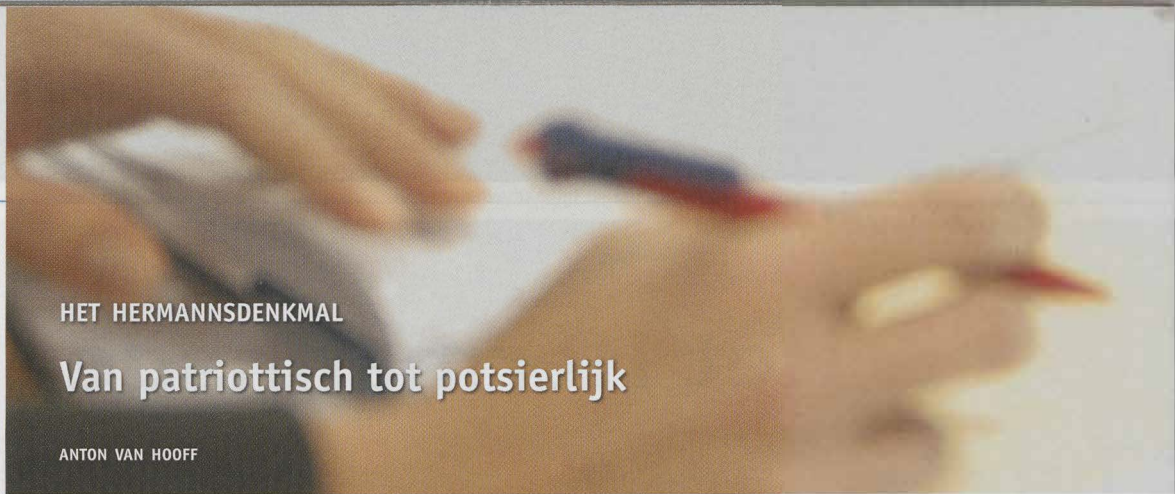
Bent u dit jaar met vakantie in Duitsland (geweest)? Dan schat ik u stukken ruimdenkender in dan Georges Clemenceau, die in 1919 opmerkte: 'Vanaf 1871 heb ik me gedwongen elk jaar naar Duitsland te gaan. Ik wilde de Duitsers leren kennen ... Ik kan u verzekeren: de Duitsers zijn een volk met een slavenziel ...' Over hardnekkige vooroordelen gesproken. Maar het kan nog erger. De Poolse tweelingbroertjes Lech en Jaroslaw Kaczynski gaan er zelfs prat op dat ze nog nooit in Duitsland zijn geweest. In Brussel brachten ze onlangs WO II in stelling om Duitsland te provoceren. Van je burelen moet je het maar hebben. Zijn ze daar in Warschau de knieval van Willy Brandt uit 1970 vergeten? Voor Kleio's zomerspecial - een goede gewoonte om even afstand te

nemen van de schoolbankjes - heeft de redactie gekozen voor het thema Duitsland. Benaderingswijzen genoeg! Zo laat Anton van Hooft zien hoe diverse generaties aan de haal gingen met de mythe van Hermann de Cherusk. En Krijn Thijs maakt duidelijk dat Duitsers in WO II niet alleen daders, maar ook slachtoffers waren. Huub Oattes bezocht de film *Das Leben der Anderen*, een must voor de geschiedenisdocent. Hans Pols kreeg een DDR-dissident over de vloer, en dwaalde zelf door een Stasi-gevangenis. Jacco Pekelder volgt het spoor van RAF-sympathisanten. Duitse geschiedenis heeft uiteraard veel meer lagen. Enkele opmerkelijke monumenten getuigen daarvan; ze zijn een omweg waard. Prettige vakantie!!

Jan van Oudheusden

Leden- en abonnementenadministratie

Administratiekantoor
H. Adema,
Aldlânsdyk 50
9051 DH Stiens
Tel 058 - 257 54 47
Fax 058 - 257 39 99
henk_adema@hotmail.com

HET HERMANNSDENKMAL

Van patriottisch tot potsierlijk

ANTON VAN HOOFF

4 ▷

EEN VOLK VAN SLACHTOFFERS?

Over de recente aandacht voor het Duitse oorlogsleed

KRIJN THIJS

16 ▷

VERWERKING VAN HET DDR-VERLEDEN

Gedeeld of geheel Duitsland?

ROB DE RUIG

24 ▷

NEDERLANDSE SYMPATHISANTEN VAN DE RAF

Netwerk van advocaten, artsen en activisten

JACCO PEKELDER

28 ▷

DIE PARTIJ HAT IMMER RECHT

Twee jaar in een Stasi-cel

HANS POLS

34 ▷

GEDENKSTÄTTE HOHENSCHÖNHAUSEN

Een Stasi-monument in Berlijn

HANS POLS

38 ▷

EN VERDER

10

Kleioskoop

14

Boek van de maand

21

Opmerkelijke monumenten

42

Examen geschiedenis 2007

47

Boeken

48

Recensies

52

Kleiokrant

Het Hermannsdenkmal

VAN PATRIOTTISCH TOT POTSIERLIJK

Wie was Hermann? En hoe is er met zijn nagedachtenis omgesprongen door de negentiende eeuwse nationalisten? Anton van Hooff doet verslag van een mythe.

Wat zou ik doen met die ene dag dat ik nog onbeperkt mocht reizen op mijn achtdaagse abonnement van de Deutsche Bundesbahn? Een paar dagen tevoren had ik tijdens mijn rondreis bij Regensburg het Walhalla, de tempel van het pangermanisme, bezocht en hoofdschuddend de beelden van de Duitse helden bekeken, onder wie onze eigen Maarten Tromp en Herman Boerhaave! Die groteskheid smaakte naar meer en dus besloot ik op één dag vanuit Nijmegen op en neer naar het Hermannsdenkmal bij Detmold te gaan.

Weerzin

Als je aan de voet van het meer dan vijftig meter hoge monument voor Hermann, alias Arminius, staat, maken gevoelens van verbijstering en weerzin zich van je meester. Gniffelend lees je het bombastische opschrift:

DER LANG GETRENNT STÄMME VEREINT MIT
STARKER HAND,
DER WELSCHER MACHT UND TÜCKE SIEGREICH
ÜBERWANDT,
DER LÄNGST VERLORENE SÖHNE HEIMFÜHRT ZUM
DEUTSCHEN REICH,
ARMIN, DEM RETTER IST ER GLEICH.
WILHELM, KAISER, 22. MÄRZ 1797
KÖNIG VON PREUßEN, 2. JANUAR 1861
ERSTER KAISERTAG, VERSAILLES, 18. JANUAR 1871
KRIEG 17. JULI 1870, FRIEDEN 26. FEBRUAR 1871

Hier wordt dus de Duitse keizer die in 1871 door Bismarck werd gecreëerd, vergeleken met Arminius die in 9 na Christus drie Romeinse legioenen in het Teutoburgerwoud vernietigde. Deze koning van de Cherusken wist een aantal Germaanse stammen – tijdelijk – tot

gemeenschappelijke actie tegen de Romeinse indringers te brengen. Evenzo had Wilhelm de Duitse landen verenigd tot gezamenlijk oprukken in de Frans-Duitse Oorlog van 1870/71.

Het 'welsche' (Waalse) in de uitdrukking 'welsche macht' is een laetdunkende aanduiding voor 'Franse'. Denk maar aan het 'Wat wals is vals is, sla dood' uit Hendrik Conscience's *De leeuw van Vlaanderen*. Waals staat voor onbetrouwbaar, tegenover de Duitse deugd van de Treue. Op Arminius' schild staat dan ook 'treuefest'.

Een andere inscriptie verwijst nog uitdrukkelijker naar het lesje dat de Duitsers de Fransen in 1870/71 hebben geleerd:

AM 17. JULI 1870 ERKLÄRTE FRANKREICHS KAISER, LOUIS NAPOLEON, PREUSSEN DEN KRIEG, DA ERSTUNDEN ALLE VOLKSTÄMME DEUTSCHLANDS UND ZÜCHTIGTEN VON AUGUST 1870 BIS JANUAR 1871 IMMER SIEGREICH FRANZÖSISCHEN ÜBERMUT UNTER FÜHRUNG KÖNIG WILHELMS VON PREUSSEN, DEN DAS DEUTSCHE VOLK AM 18. JANUAR ZU SEINEM KAISER ERKOR.

De zaak lijkt duidelijk: we hebben hier te maken met een monument van een verderfelijk nationalisme. Arminius figureert kennelijk als een antiek alibi voor de agressieve politiek van Bismarck's Duitsland, dat door de *Emser Depesche* Napoleon III tot een oorlogsverklaring probeerde.

Als je op de omgang van het voetstuk staat, kijk je omhoog naar de ruim 25 meter van het beeld zelf en probeert op het zeven meter lange zwaard de tekst te ontwaren:

Dr. Anton van Hooff was tot 2005 universitair hoofd-docent antieke geschiedenis aan de Radboud Universiteit; van 1981 tot 1988 was hij lid van de Kleio-redactie. Nu schoolt hij aan de universiteit nog docenten van andere vakken om tot leraar klassieken en geeft enkele dagen les aan het Stedelijk Gymnasium Nijmegen.

DEUTSCHLANDS EINIGKEIT, MEINE STÄRKE, MEINE STÄRKE, DEUTSCHLANDS MACHT.

Het zwaard wijst in westelijke richting, naar de Fransen, die als nieuwe (decadente) Romeinen moesten worden *teruggewezen*.

Romeins gevaar

Ook het Rome van de katholieke kerk gold na 1871 als een gevaar. Waren de roomsen, met hun dubbele loyaliteit, wel goede vaderlanders? In de *Kulturkampf*

(1872-1879) probeerde Bismarck de katholieke kerk in het staatsgareel te krijgen. In die tijd was het Arminiusmonument onder het motto 'Gegen Rom!' een geliefd symbool.

Bij de viering van de 1900ste verjaardag van Arminius' overwinning in 1909 waren het de sociaaldemocraten die als 'vaterlandslose' elementen op de korrel werden genomen. Ook joden werden in de politieke agitatie rond het monument als 'Reichsfeinde' niet gespaard. Natuurlijk werd het Hermannsdenkmal in de Eerste Wereldoorlog weer als een anti-Frans monument beleefd. En toen de Italianen aan de kant van de Entente aan de oorlog begonnen deel te nemen, lieten zij merken

nog steeds de verraderlijke Romeinen te zijn die door Arminius zo hardhandig waren afgestraft. Tijdens de Republiek van Weimar vonden bij het monument bijna maandelijks manifestaties plaats van rechtse extremisten van allerlei pluimage. Daartegenover probeerden de democratische partijen vergeefs te herinneren aan het vrijheidsideaal van hen die de aanzet tot het Hermannsdenkmal hadden gegeven – we komen daarop terug. Hoewel de regionale NSDAP het monument in 1932 als verkiezingsbeeld had gebruikt, wees Goebbels het idee af om een aan nationaal pelgrimsoord van te maken.

Schaamte

Als gevolg van deze geschiedenis overheerste na de Tweede Wereldoorlog de schaamte. Men overwoog zelfs de hatelijke inscripties te verwijderen. Er werden slappe pogingen gedaan het monument van een nieuwe politieke lading te voorzien. De FDP van Noord-Rijnland-

Westfalen herdacht er een aantal jaren de opstand van 17 juni 1953 in de DDR om zo het ideaal van Duitse eenheid en vrijheid levend te houden. Zelfs de West-Duitse communisten projecteerden op Arminius een politiek ideaal: vrijheid door de aftocht van de westelijke bezettingstroepen.

Voor zover het Denkmal nu nog een politieke rol speelt zijn het rechtse groepen die zich met Arminius identificeren. Officieel is het in de ogen van het Landesverband Lippe een 'Mahnmal für den Frieden'. Die boodschap is moeilijk te onderkennen als je op het plateau van de Teutoberg naar de kolossale krijger opkijkt. Het Hermannsdenkmal is nu alleen nog een bevreemdend geval, dat herinnert aan een achterhaald gebruik van het verleden.

Arminius bevrijder van Germanië

De enige verwijzing naar de historische Arminius-Hermann op de sokkel is een Latijns citaat van de Romeinse geschiedschrijver Tacitus:

▽
Germanen bevechten
Romeinen.

zonder twijfel de bevrijder van Germanië, een man die niet het Romeinse volk in zijn vroege periode, zoals andere koningen en generaals deden, heeft uitgedaagd, maar het rijk in zijn grootste bloei; in slagen wisselend van succes, in de oorlog onoverwonnen (liberator haud dubie Germaniae et qui non primordia populi romani, sicut alii reges ducesque, sed florentissimum imperium lacesierit: proeliis ambiguus, bello non victus. Tacitus, Annales: II, 88).

Het was balsem voor de Duitse ziel om deze lof van een ander, en nog wel van de Romeinse vijand, te krijgen. Maar er moest wel eerst een Duitse ziel zijn die gebalsemd kon worden. Dat nationale identiteitsgevoel ontstond eigenlijk pas in de renaissance. De humanisten ontdekten in de antieke bronnen opeens landgenoten. Ieder deel van Europa dat met de Romeinen te maken had gehad, vond bij Romeinse historici wel een nationale held. De Fransen kregen hun Vercingetorix, de Spanjaarden Viriathus (die volgens hun westelijke burens toch echt een Portugees is) en 'wij' natuurlijk Julius Civilis, vroeger foutief Claudius Civilis genoemd. De Duitsers begonnen te gloeien bij al het moois dat Tacitus over hun deugden schreef in zijn monografie 'Over Germanië'. En 'hun' Arminius had niet, zoals die andere heldhaftige tegenstanders van Rome, uiteindelijk het onderspit gedolven. Door zijn toedoen mislukte het streven van de Romeinen om hun territorium tot aan de Elbe uit te breiden. Dat was het onmiskenbare doel van Augustus. Zijn adoptiefzoon – en uiteindelijk opvolger – Tiberius was in een aantal campagnes diep in het gebied tussen Rijn en Elbe doorgedrongen. De Romeinen hadden er al vaste kampen, zoals in Haltern. Duidelijker konden ze niet maken dat ze van plan waren te blijven. De pacificatie werd opgeschort wegens problemen met de Marcomannen in Bohemen en een grote opstand in Pannonië en Dalmatië (6-9 n. Chr.) Vanaf 7 n. Chr. was Publius Quinctilius Varus de commandant van het Romeinse leger in Germanië. De antieke geschiedschrijvers maken zijn harde romanisatiepolitiek verantwoordelijk voor het oploeiende verzet. Spil daarvan werd Arminius, vorst bij de stam van de Cherusken. Hij had in zijn jeugd als gijzelaar in Rome doorgebracht en had daar een Romeinse militaire scholing gehad. Zoals onze Julius Civilis was hij dus sterk geromaniseerd. Net als zijn broer Flavus gold hij als een trouwe bondgenoot, die met Varus tafelde. Heimelijk vormde hij echter een coalitie van stammen die elkaar tot dan toe vijandig waren geweest. Aan het einde van het operatieseizoen van het jaar 9, dus na de zomer, was Varus met zijn legioenen op

weg naar de winterkampen, zoals Xanten en Nijmegen. Het gerucht van een rebellie deed hem van de rechte route afwijken. Arminius en andere samenzweerders gingen vooruit, zogenaamd om bondgenoten erbij te halen. Terwijl het Romeinse leger in een lange colonne, dus niet in slagorde, nietsvermoedend door bossen en valleien trok werd het opeens van alle kanten aangevalen. Vier dagen bleven de legionairs proberen zich een uitweg te banen, maar het moeilijke terrein maakte het hun onmogelijk de strijdwijze waarin zij superieur waren, toe te passen. Op de laatste dag werden de resten overweldigd. Varus en een aantal stafofficieren stortten zich in het zwaard. Anderen gaven zich en de Romeinse legioensadelaars over.

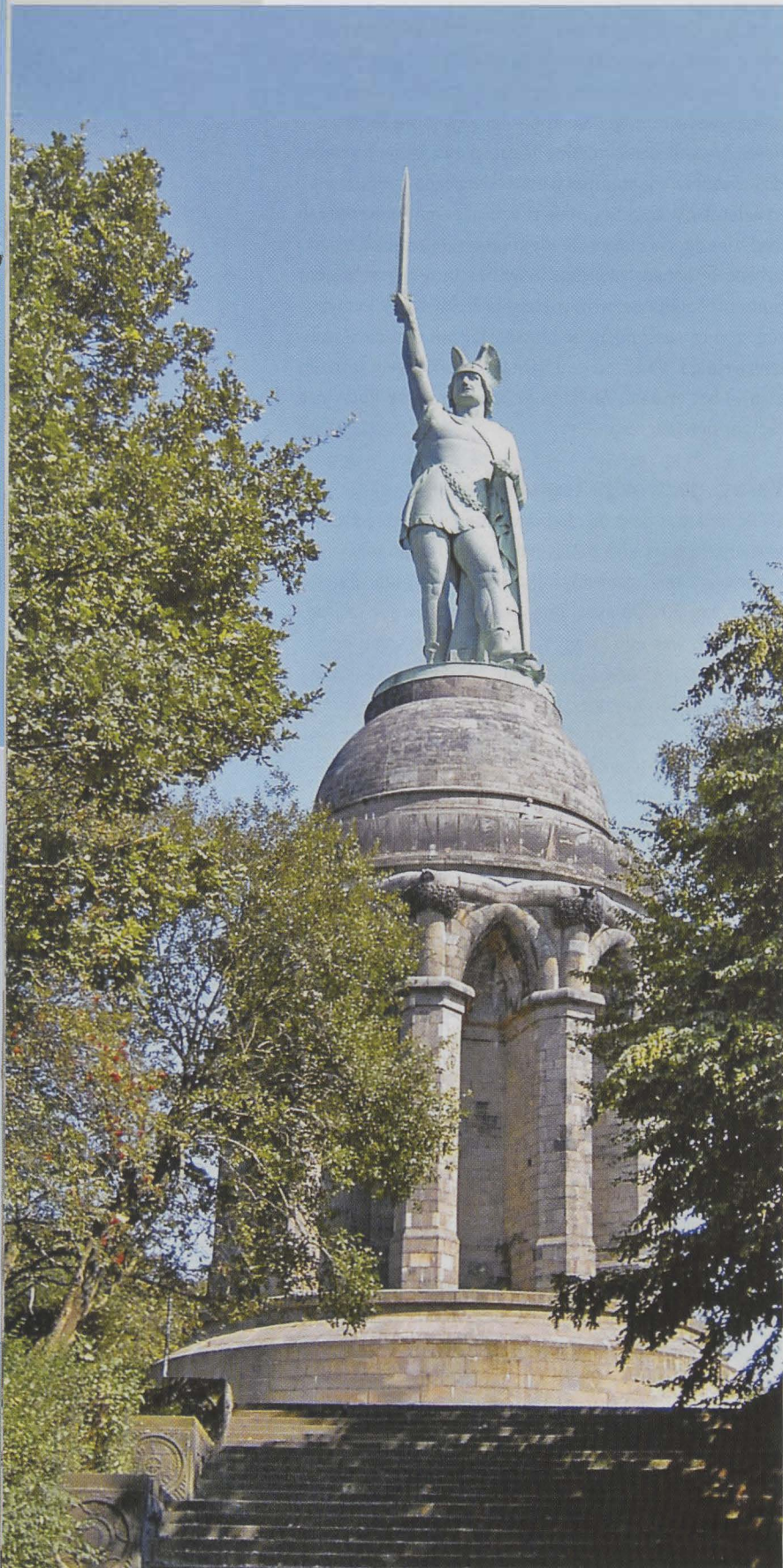
Varus, geef mijn legioen terug!

In Rome moet de reeds bejaarde Augustus 's nachts vertwijfeld door zijn paleis hebben gedwaald uitroepend: 'Varus, geef mij mijn legioenen terug!' Het verlies van 20.000 man, ongeveer tien procent van de legioenen, was een zware slag. De nummers van de vernietigde legioenen, 17, 18 en 19, werden als ongelukscijfers niet meer gebruikt.

De jaren daarna zetten de Romeinen alles op alles om de schande uit te wissen. Ze wisten de verloren legioensadelaars terug te krijgen.

In het jaar 15 bereikten Germanicus de plaats van de slag en bewees de laatste eer aan de gesneuvelden. Allerlei plaatsen hebben de locatie van dit Germaanse ereveld voor zich opgeëist, waaronder zelfs het Nederlandse Varsseveld, Varus-veld nietwaar? Aan het begin van de negentiende eeuw werd men het erover eens dat het noordelijkste middelgebergte in Neder-Saksen en Westfalen, dat tevoren Osning heette, de plaats was van de Variaanse catastrofe, de *clades Variana*. Het werd toen omgedoopt in Teutoburger Wald: Teutoburg moest zoiets als volksburcht betekenen. Tegenwoordig geldt Kalkriese in Neder-Saksen, 50 kilometer verderop, als de meest waarschijnlijke locatie. Daar zijn bij opgravingen stukken Romeinse bewapening aan het licht gekomen.

Ook met de naam van de opstandelingenleider zit het niet goed. De afleiding van de naam Arminius tot het Germaanse Hermann werd al in de zestiende eeuw gedaan in de kring van Maarten Luther. Hij was de heirman, de legerman. Taalkundig klopt de verbinding niet. De verlatijnste vorm van Hermann is Chairomannus. De enorme nederlaag bracht de Romeinen aanvankelijk niet van hun politiek af. De provincies op de linkeroever van de Rijn, Germania Superior en Inferior (waarvan Zuid-Nederland deel uitmaakte), golden als aanzetten

van echte wingewesten aan weerskanten van de Rhenus. Maar het kwam er nooit tot een blijvende verovering, afgezien van het gebied dat Romeins werd toen de militaire grenszone, de *limes*, werd rechtgetrokken tussen Donau en Rijn. Feitelijk werd dus door Arminius definitief een einde toegevoegd aan de politiek-militaire expansie van het Imperium Romanum.

Een droom van het monument

De trots over deze 'Duitse' prestatie, die sinds de renaissance voorhanden was, laaide op in de Napoleontische oorlogen. De roep om Duitse eenheid en vrijheid kwam van 'links'. Het jonge Duitsland, met name studenten, nam het voortouw. Het opkomende nationale besef zette zich onder andere om in Duitse monumenten. Daarin past het Hermannsdenkmal. Het was de levenslange droom van Ernst von Babel (1800-1876). Hij maakte de vervulling van zijn droom nog net mee: in 1875 werd het ingewijd.

In dat jaar was Duitsland een heel andere wereld dan in zijn jeugd. Toen snakte het land naar de vrijheid die de opheffing van de autoritaire staten en staatjes zou brengen. In 1876 was de Duitse eenheid door de politiek van 'Blut und Eisen' door het Pruisen van Bismarck opgelegd.

Von Babel, architect en beeldhouwer, maakte in 1838 een begin met de bouw van het monument op de berg die hij daarvoor zelf had uitgekozen. Toen in 1841 de eerste steen werd gelegd, verklaarden feestredenaars dat Arminius het onderscheid tussen heren en slaven, tussen burger en vreemdeling had opgeheven en door zijn optreden ook de andere volkeren had bevrijd. Dit pathos van vrijheid en broederschap maakte, zoals we gezien hebben, later plaats voor een agressief nationalisme.

Von Babel stak een aanzienlijk deel van zijn persoonlijk vermogen in het project, dat financieel werd mogelijk gemaakt door allerlei verenigingen die voor dat doel overal in Duitsland werden opgericht. In 1846 was de sokkel (ruim 25 meter) klaar. Tot het revolutiejaar 1848 werd er naarstig doorgewerkt, maar toen kwam de conservatieve reactie: vijftien jaar lag de bouw stil. In deze periode had Von Babel geen succes met zijn pogingen geld te vinden.

De stichting van het Duitse Rijk in 1871 bracht de bouw in een stroomversnelling. Keizer Wilhelm I en de Rijksdag gaven aanzienlijke subsidies. De laatste jaren woonde Von Babel permanent in de blokhut van waaruit hij de supervisie over het project hield. *Die Babelhut* bestaat nog steeds. Op 21 augustus 1875 schreef hij in een brief: *'Was ich gewollt, ist erreicht;*

was ich immer und immer gewünscht, ist herrlicher in Erfüllung gegangen, als ich gehofft.'

Hermann verslaan

Monumenten pretenderen de geschiedenis te fixeren, maar ze worden zelf onherroepelijk meegenomen in de stroom van de tijd. In onze dagen zien we dat proces bij de monumenten die het Sovjetimperium in Mid- en Oost-Europa heeft achtergelaten. Dat de Lenins buiten de Russische Federatie moesten vallen was vanzelfsprekend. Alleen al in het kleine Letland werden 144 Leninmonumenten verwijderd. Maar wat te doen met de kolossale sculpturen die de overwinning van de Sovjet-Unie op nazi-Duitsland verheerlijken? Volgens de Russen kwamen zij als bevrijders, maar de 'bevrijde' volkeren denken daar heel anders over. Niet voor niets draagt het Museum van de Bezetting in Riga de jaartal-

len 1940-1991, aldus Russen (bezetters 1940/1941 en 1945-1991) op één hoop gooïend met de Duitsers (1941-1945). Er staat in de stad een enorme bronzen vrouwenfiguur, Letland dat om hulp schreeuwt. Twee al even uit de kluiten gewassen Russische krijgers schieten toe. Anders dan de Esten hebben de Letten niet de euvels moed dit hatelijke monument weg te halen. De tijd is nog lang niet rijp het gedenkteken te bagateliseren en te zien in zijn gepasseerdheid. Zo hebben de Fransen heel superieur in Elzas-Lotharingen de kolossale Duitse monumenten die de overwinningen in de Frans-Duitse Oorlog van 1870/71 verheerlijken, laten staan. Hopelijk kunnen de Letten ooit het Sovjetmonument beleven als een potsierlijk geval van een voorgoed voorbij verleden. Zo is Hermann ook verslagen.

CURSUS ORIËNTATIEKENNIS EN ACTIVERENDE DIDACTIEK

"Heel praktisch, meteen toe te passen in de klas"
"Ik heb weer zin in lesgeven gekregen"
"Deskundige en aardige cursusleiding"
"Een verrijking voor mijzelf en voor mijn leerlingen"

Universiteit Utrecht

IVLOS

Dit zijn opmerkingen uit de evaluatie van deze cursus in 2006.

Leerlingen actief en gemotiveerd met geschiedenis bezig laten zijn is het uiteindelijke doel van deze nascholingscursus. We oefenen veel activerende werkvormen aan de hand van de tien tijdvakken van de Rooij. De nieuwste ontwikkelingen en inzichten ten aanzien van oriëntatiekennis worden besproken. We besteden aandacht aan de praktische invulling van de nieuwe programma's voor basisvorming en tweede fase en vmbo. Indien relevant splitsen we de groep op naar onderbouw en bovenbouw.

Plaats en tijd:

Dinsdag 2-10-07 en donderdag 22-11-07 van 10.00 tot 16.00 uur en een terugkombijeenkomst in februari 2008. Plaats is de Uithof te Utrecht.

Kosten: 475 euro (incl. twee lunches, certificaat en reader)

Verder bieden wij:

Een studiedag over samenwerking tussen de mens en maatschappijvakken

Plaats en tijd:

Dinsdag 9-10-07 van 10.00 tot 16.00 uur. Plaats is de Uithof te Utrecht.

Kosten: 175 euro (incl. lunch, certificaat en reader)

Opmaattoertrainingen:

Wij kunnen een opmaattoertraining samenstellen voor de sectie geschiedenis of voor de docenten in het domein mens en maatschappij.

Zie voor meer informatie contactpersonen hieronder of www2.ivlos.uu.nl/geschiedenis.

Trainers en ontwikkelaars:

Hanneke Tuithof; vakdidacticus geschiedenis IVLOS, de lerarenopleiding van de Universiteit Utrecht. Bjorn Wansink; docent aan het Griffland te Soest en trainer IVLOS.

Voor meer informatie en opgave:

Iris Bleeker, i.m.p.bleeker@uu.nl of 030-2533224

Hanneke Tuithof, h.tuithof@uu.nl of 030-2533220

Das Leben der Anderen

ONDERDRUKKING EN LIEFDE IN DE DDR

*Na de komedies **Sonnenallee** (1999) en **Goodbye Lenin!** (2003) is er nu een serieuze film over de DDR. **Das Leben der Anderen** (2006) is een film die de zwarte kant van het leven in de politiestaat laat zien. De film laat geen ruimte voor Oostalgie, maar is confronterend en tegelijk ontvullend. Wàt nou socialistische heilstaat? "Dè Stasi-film!" "...Zo was het leven in de DDR-gevangenis!..." Met dit soort aanbevelingen, plus een karrenvracht aan artistieke onderscheidingen werd **Das Leben der Anderen** door de pers ontvangen. Maar hoe historisch is de film eigenlijk? En is de film bruikbaar in de geschiedenisles?*

HUUB OATTES

In 2000 was *Duitsland & Europa 1945 – 2000* voor het eerst een centraal eindexamenonderwerp. Eén casus ging over de Stasi, het gevreesde Oost-Duitse Ministerium für Staatssicherheit - MfS. Aan de hand van een serie bronnen moesten leerlingen zich afvragen hoe het herenigde Duitsland moest omgaan met de voormalige Stasi-medewerkers. In hoeverre waren Stasi-medewerkers daders en/of slachtoffers? Wie heeft het recht om over hen te oordelen? De auteurs van de stofomschrijving hadden het destijds goed ingeschat: momenteel is er een breed debat gaande in Duitsland

over schuld en verzoening na de tweede Duitse dictatuur. Veel ex-Stasimedewerkers vechten inmiddels voor rehabilitatie: 'wij zijn geen daders, maar slachtoffers van de geschiedenis!' Maar in *Das Leben der Anderen* lijkt het geen twijfel wie de daders en wie de slachtoffers zijn.

Stasi-officier wordt mens

Stasi-officier Gerd Wiesler, een onvoorwaardelijk aanhanger van het SED-socialisme, krijgt de opdracht om de succesvolle toneelschrijver Georg Dreyman te screenen op staatsondermijnende activiteiten. Diens zelfverzekerde

houding wordt verdacht gevonden door Wieslers superieuren. Wiesler begint vol overtuiging aan zijn klus en is al bij voorbaat zeker van zijn zaak: immers, wie door de Stasi verdacht wordt, is feitelijk al schuldig verklaard. Dreyman's appartement wordt volgehangen met microfoons en Wiesler heeft zijn af luisterpost op de zolder van het gebouw geïnstalleerd. Dagelijks luistert hij urenlang naar Dreyman's privé- en liefdesleven en de ideologische discussies binnen zijn cultureel-intellectuele vriendenkring. De eenzame en ogenschijnlijk kille Wiesler wordt geraakt door

Huub Oattes is docent geschiedenis en oud-redactielid van Kleio.

de emotionele en menselijke gevoelens bij Dreyman en zijn vriendin, topactrice Christa-Maria Sieland. Ook de vrijheid van denken in de kunstenaarswereld zet hem aan het denken. Deze eenzijdige ontmoeting met het leven van de anderen zal grote consequenties hebben voor alle betrokkenen. Zeker als hij erachter komt dat de af luisteropdracht gebaseerd is op machtspolitiek en corruptie van zijn directe Stasi-baas Grubitz en vooral van de minister van cultuur Bruno Hempf. Deze laatste weet de mentaal kwetsbare actrice Sieland te chanteren: seks in ruil voor medicijnen en een succesvolle toneelcarrière. Hempf wil Dreyman kwijt als concurrent en daarvoor misbruikt hij zijn politieke macht. Ook Grubitz heeft aspiraties en heeft daarvoor de steun van Hempf nodig, en dus gebruikt hij Wiesler om Dreyman te ontmaskeren als staatsvijand. Diep teleurgesteld in de platvloerse motieven van zijn meerderen en vanuit sympathie voor Christa-Maria besluit Wiesler voor het eerst in zijn leven af te wijken van de kadaverdiscipline en frustreert hij het onderzoek. Door Dreyman's 'overtredingen' niet door te geven aan zijn superieuren redt hij hem. De 'goede mens' in Wiesler is ontwaakt.

Schrijver wordt dissident

Terwijl Wiesler verandert van een ijsskoude agent in een bestrijder van zijn corrupte superieuren, zien we ook Dreyman een verandering ondergaan. De schrijver, die zijn land dient met het schrijven van socialistische toneelstukken, wordt kritischer op dat systeem. Die houding wordt sterker naarmate hij meer betrokken raakt bij zijn intellectuele vrienden. Enkel hebben een

beroepsverbod gekregen vanwege 'opruimende' ideeën. De zelfmoord van een vriend duwt Dreyman over de streep. Hij komt in aanraking met een redacteur van het West-Duitse tijdschrift *Der Spiegel*, en schrijft voor hem een artikel over het aantal zelfmoorden in de DDR. Hij legt een relatie tussen het leven in de DDR en de hoge zelfmoordcijfers. Als dat verhaal in de BRD gepubliceerd wordt, is ook de positie van Wiesler kritiek geworden. Zijn superieuren zijn woedend. Wiesler moet geweten

hebben van de publicatie, maar waarom heeft hij het dan niet verhinderd?

Eerst wordt de kwetsbare Christa-Maria door de Stasi (Wiesler!) onder druk gezet en zij verradt haar geliefde. Wiesler redt Dreyman opnieuw door belastend bewijsmateriaal te ontvreemden uit het appartement voordat zijn collega's arriveren. Een dramatische ontknoping volgt.

In de epiloog, het verhaal verspringt naar de tijd na de hereniging, ontdekt de naïeve Dreyman

EUROPEAN FILM AWARDS 2006
Best film - Best actor - Best screenplay

GERMAN FILM AWARDS
Best Film - Best screenplay - Best production design
Best actor - Best actor supporting role
Best Cinematography - Best costume design

AUDIENCE AWARD
Film Festival LOCARNO - VANCOUVER
WARSAW - PESSAC

GOLDEN GLOBE AWARDS 2007
Nomination for Best Foreign Language Film

Martina Gedeck
Ulrich Mühe
Sebastian Koch
Ulrich Tukur

DAS LEBEN DER ANDEREN

een film van
Florian Henckel von Donnersmarck

a production by WIEDEMANN & BERG PRODUCTIONS in co-production with BAYERISCHER RUNDFUNK. ADTE. SCREENPLAY & FILM BY FLORIAN HENCKEL VON DONNERSMARCK. "THE LIVES OF OTHERS" MARTINA GEDECK, ULRICH MÜHE, SEBASTIAN KOCH, ULRICH TUKUR, THOMAS THEME, NANS-JUWE BAKER, HERBERT KNAIP, casting SIMONE BAR, production manager TOM STERNITZKE, sound ARNO WILHELM, supervising sound editor CHRISTOPH VON SCHÖNBURG, sound re-recording mixer HUBERTUS BATH, make-up ANNETT SCHULZE, SABINE SCHULMANN, costumes GABRIELE BINDER, production design SALKE BÜPP, music GABRIEL YAROS, STEPHANE MÜCHKA, director of photography HAGEN BOGDANSKI, film editing PATRICIA ROMMEL, editorial department CLAUDIA GLADZIEWSKI, HUBERT VON SPRETT, MONIKA LOSKOWICZ, ANDREAS SCHRETMÜLLER, coproducers DIRK HAMM, FLORIAN HENCKEL VON DONNERSMARCK, producers ULRICH BERG, MAX WIEDEMANN, written and directed by FLORIAN HENCKEL VON DONNERSMARCK

abc omt german films

www.cinemien.nl/www.daslebenanderanderen.nl

Foto: Cinemien

wat er zich destijds werkelijk heeft afgespeeld. Hij achterhaalt de identiteit van zijn Stasi-beschermengel HGW XX/7 en besluit hem op te zoeken, maar ziet daar op het laatste moment toch van af. In plaats daarvan laat de regisseur hier fraai twee verhaallijnen samenkomen.

Betrouwbaarheid

Wat valt er op te merken over de historische betrouwbaarheid van *Das Leben der Anderen*? Duidelijk is dat de regisseur zich zeer degelijk heeft voorbereid. Hij sprak uitvoerig met Stasi-officieren en slachtoffers. Een groot deel van de film werd in het voormalige Stasi-hoofdkwartier opgenomen. De Stasi, 'wapen en schild van de partij', bestond uit ruim 90.000 vaste medewerkers die de beschikking hadden over zo'n 200.000 *Inoffizielle Mitarbeiter*. Deze mensen waren veelal eerst verdachten die na ondervraging 'vrijwillig' hun diensten aanboden aan de staat als Stasi-luistervink binnen hun gezin, werk, de school, de sportvereniging, het leger, etcetera. Samen presteerden ze het om over 6 miljoen personen een dossier aan te leggen.

Er is discussie geweest over de

vraag of een Stasi-officier zo emotioneel betrokken kon raken bij zijn onderzoek en daarna ook eigenhandig zoveel zand in de machine kon stoppen als in de film gebeurt. Socialisme met een menselijk gezicht bestond niet in de DDR, aldus Duitslandkenner Willem Melching (UVA), laat staan een Stasi met een menselijk gezicht. En hadden DDR-ministers wel middelen om de Stasi voor privé-doeleinden in te schakelen? Ook wordt het onwaarschijnlijk geacht dat de Stasi officieren zou inzetten voor het simpele af luisterwerk, dat in de jaren tachtig ook al draadloos en op afstand plaatsvond. Maar het blijft natuurlijk een speelfilm en geen historische documentaire. Belangrijk voor mij was de reactie van Natascha, mijn collega Duits en afkomstig uit de voormalige Sovjet-Unie. De film had haar aangegrepen en een soort 'thuiskomgevoel' gegeven. 'Dat vertrouwde beeld van achterdochtige mensen die zich constant bespied weten en bang zijn voor het verraad door een (on)bekende ander. Zelfs nu nog, als mensen mij belangstellend vragen stellen, steekt achterdocht de kop op; ik kan dat niet tegenhouden!'

De film in de klas

Zonder twijfel verdient het de voorkeur de film in zijn geheel te vertonen. Bij het begrip dictatuur denken leerlingen al gauw in beelden van Hitler's nazi-Duitsland of Stalin's Sovjet-Unie, waarin vermeende tegenstanders zonder aarzeling gedood werden of als ze geluk hadden slechts in concentratiekampen terecht kwamen. Maar van welke middelen maakt een moderne dictatuur gebruik om gehoorzaamheid van zijn burgers af te dwingen? *Das Leben der Anderen* laat zien dat die gehoorzaamheid ook veel subtieler bereikt kan worden door middel van intimidatie, dreiging en chantage. Wat betekent het te moeten leven in zo'n systeem? In de beklemmende film komt sterk naar voren dat verraad steeds op de loer ligt. Wantrouwen en onzekerheid worden permanente elementen van het dagelijkse bestaan. Hoe houdt je je staande in zo'n paranoïde omgeving? Maar de boodschap is ook dat zelfs in zo'n bedreigende en steriele wereld de mens zich niet eeuwig laat muilkorven. Een boodschap van hoop.

Tips voor losse scènes

Enkele losse scènes die de uitleg en discussie over het leven in de DDR (of het leven in een moderne dictatuur) kunnen ondersteunen.

- In de openingsscène van de film leren we de Stasi kennen in de persoon van de kille en meedogenloze officier Wiesler. Zijn vastberaden jacht op staatsvijanden schetst een ongemakkelijk beeld van een onvrije wereld. De manier van ondervragen, die gepaard gaat met verbale intimidatie en uit-

***Das Leben der Anderen*, 2006.**

Regisseur: Florian Henckel von Donnersmarck, 137 minuten.

Met o.a. Ulrich Mühe en Sebastian Koch (Zwartboek).

De Duitstalige dvd is al beschikbaar, de Nederlandse versie wordt in oktober 2007 verwacht.

Zie ook: www.daslebenderanderen.nl en

www.movie.de/filme/dlda/

Via uw bioscoop kunt u ook schoolvoorstellingen organiseren.

Distributeur Cinemien biedt dan de gelegenheid de film tegen sterk gereduceerd tarief te bekijken. Informeer bij uw bioscoop naar de mogelijkheden.

puttingstactiek, is benauwend en verhelderend tegelijk.

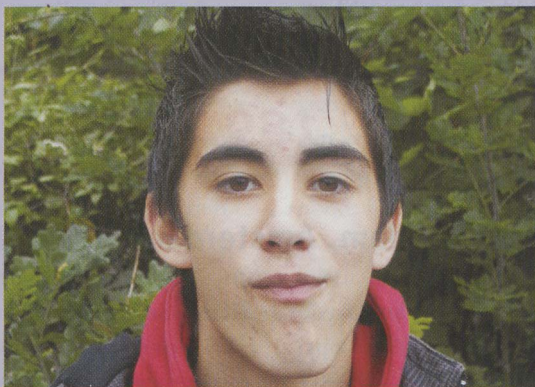
- Een ander voorbeeld is de ogenschijnlijk terloopse scène met Dreymanns buurvrouw. Zij is ongevraagd getuige van het plaatsnemen van de af luistermicrofoons. Wiesler legt haar het zwijgen op, door te dreigen dat anders haar dochter haar studie kan vergeten. De Stasi is blijkbaar zo goed geïnformeerd over de bewoners van het complex.
- Een bruikbare scène speelt zich af in de kantine van het MfS waar Wiesler en zijn baas Grubitz komen lunchen. Een Stasi-medewerker lanceert wat typische kantoorhumor over de werkgever. Grubitz beticht hem van staatsvijandig gedrag; zijn carrière lijkt verkeken.
- Op het verjaardagsfeest van Dreymann maken heftige discussies duidelijk hoe moeilijk het leven is van de groep kunstenaars. Welke keuze maken betrokkenen als het gaat om de strijd tegen onrecht: blijven ze passief, of gaan ze de confrontatie aan? Elke keus heeft een prijs. Altijd goed voor de wat-zou-jij-doen-in-zo'n-situatie-vraag.
- In de slotscène voel je de ontredde van Dreymann als hij erachter komt dat hij afgeluisterd werd. Zij biedt een aardig aanknopingspunt voor een bespreking over wat er in de ex-DDR gebeurde toen de Stasi-archieven werden vrijgegeven.

Het opzetten van een vakoverstijgend project rondom de film met de collega's Duits en CKV biedt tal van mogelijkheden om het thema van meerdere kanten te belichten en uit te diepen. Het biedt de kans om de hele film te laten zien. Er is ook een educatief

pakket bij de film beschikbaar. (www.cinemien.nl)

Ten slotte

Das Leben der Anderen is een uiterst boeiende film, die voor een groot deel historisch betrouwbaar is. Omwille van de artistieke

NAHUEL (17, 5-VWO, TEVENS AMATEUR-FILMER)

*'De film verbeeldt de feiten die wij in de klas krijgen voorgeschoteld. Elke scène zou een klas die dit thema behandelt, goed doen. De communistische sfeer is overal aanwezig. Elk detail is relevant. Een bar moet leeg zijn, straten vies en gebouwen kil. De film laat de kijker een beklemmend gevoel ondergaan over de aanwezige spanning in het toenmalige Oost-Duitsland. Niemand viel te vertrouwen. Elk personage dat zich gevoegd had naar de staat kwam kil en communistisch over. De acteurs hebben dat geweldig neergezet, maar ze waren niet de enige kracht van de film. Zoals je in de gemiddelde actiefilm 'non-stop spanning' hebt vanwege de vele schrik-effecten, had **Das Leben der anderen** ok een permanente, maar heel subtiele spanning.*

*De hele film was doordrenkt met nervositeit van de karakters, het communisme had immers veel verraders. Niemand wist of hij goed of slecht was. En al was je goed, dan wordt er nog altijd aan je getwijfeld of je geen neigingen hebt naar kapitalisme of andere slechte zaken. Iedereen wordt in de gaten gehouden. De druk van de Stasi sijpelt door alle gelederen van de maatschappij. Er was geen persoonlijke vrijheid. **Das Leben der Anderen** laat dat heel goed overkomen. Gelukkig regent het toch nog goede daden die de deprimerende sfeer enigszins opfleuren. De regisseur bevestigt dat het communistische systeem geweldig op papier is, maar dat het in de praktijk niet goed is uitgevoerd. Een volk is niet één, een volk is iedereen.'*

vormgeving zijn enkele historisch discutabele aanpassingen gedaan. Als je hiermee rekening houdt, lijkt de film bijzonder geschikt om leerlingen en docenten een invoelbaar beeld te geven van het onvrije leven in de DDR.

JAN VAN OUDHEUSDEN

ORLANDO FIGES

TRAGEDIE VAN EEN VOLK. DE RUSSISCHE REVOLUTIE 1891-1924

(Nieuw Amsterdam, Amsterdam 2006) 1116 blz., prijs € 49,95

De Britse historicus Orlando Figes is een rasverteller. Wie zijn magistrale *Natasja's Dans* uit 2003 heeft gelezen, kan dat beaamen. Het succes van dit boek, een beschrijving van de Russische kunst en cultuur van de achttiende tot diep in de twintigste eeuw, leidde in 2006 tot de heruitgave én de vertaling van zijn eerdere grote werk, *A People's Tragedy* uit 1996.

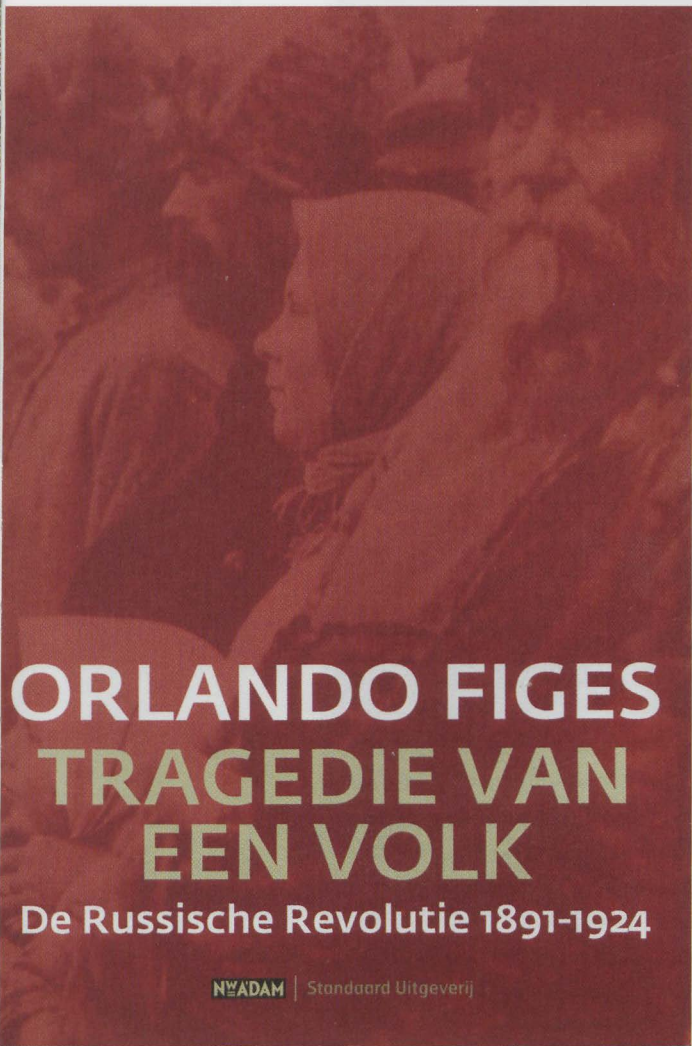
Tragedie van een volk geeft een caleidoscopisch beeld van een van de gewelddadigste episodes uit de twintigste eeuw, de Russische Revolutie. In tegenstelling tot veel van de talloze studies over dit onderwerp, biedt Figes geen rechtlijnige beschrijving van het oude Rusland met zijn wantoestanden, die min of meer noodzakelijk moesten leiden tot opstand, de val van het tsarisme en de zegepraal van het communisme. Figes boort diepere lagen aan van de Russische volksziel en het volksleven. Hij kiest een stuk of zes ooggetuigen die de lezer bij de hand nemen om de schokkende gebeurtenissen te becomingmentariëren. Via hun brieven en aantekeningen laat hij hen telkens zelf aan het woord.

Gorki's klacht

Zo is er de tsaristische generaal Aleksei Broesilov, wiens brieven aan diens echtgenote helder inzicht geven in de wanhopige opdracht om in de Eerste Wereldoorlog een miljoenenleger te leiden waarin het ontbrak aan de meest elementaire bewapening en bevoorradings. Desondanks wist Broesilov in 1916 een succesvol offensief te ontketen; het was niet zijn schuld dat dit geen vervolg kreeg. Een andere gids in het Russische labrynt is de beroemde schrijver Maxim Gorki. Hij walgde van het straatgeweld waarmee in 1917 de machtswisseling in Petrograd gepaard ging.

In juni 1917 schrijft hij: 'Dit is niet langer een hoofdstad, dit is een beerput. Niemand werkt, de straten zijn vuil, overal liggen hopen vuilnis op de binnenplaatsen... de mensen lijken steeds luier en laffer te worden. Het is alsof alle verschrikkelijke, criminele instincten waartegen ik mijn hele leven heb gevochten, Rusland nu langzaam vernietigen...'

Deze hartenkreet van Gorki past in de centrale these in het boek van Figes. Kort gezegd komt die hierop neer: na eeuwen van autocratie en lijfeigenschap, waarin het gewone volk minder dan niks was, en steevast dom en passief werd gehouden, volgde - in plaats van een bevrijding uit despotie - een bloedige afrekening, waarbij het slechtste in de mens boven kwam. De Russische Revolutie was in wezen een orgie van geweld, een beeldenstorm, een massale plunderpartij, een inferno van haat en vergelding, waarbij het gezag tijdelijk geheel was weggefallen. De revolutie was dus niet zozeer - zoals de klassieke voorstelling wil - het werk van de kleine bolsjewistische partij en haar geniale leider Lenin, die wist wat hij wilde en feilloos op zijn doel afging: Rusland omvormen tot marxistisch paradijs en voorpost van de proletarische wereldrevolutie. Figes legt juist alle nadruk op de lafheid van Lenin, en speciaal ook op het schofterige gedrag van al die arbeiders en soldaten die in

ORLANDO FIGES TRAGEDIE VAN EEN VOLK

De Russische Revolutie 1891-1924

NWADAM | Standaard Uitgeverij

1917 de straten van de hoofdstad afschuimden, op gestolen legerwagens rondreden en in het wilde weg schoten, plunderden en brandstichtten. Toen de bolsjewieken in oktober het Winterpaleis hadden overmeesterd, ontdekten ze de wijnkelders van de tsaar. Weldra verdwenen tienduizenden antieke flessen uit de schappen. De bolsjewistische arbeiders verkochten wodka aan de menigten in de straat, en de meute ging uitzinnig tekeer. Matrozen en soldaten trokken door de sjiekere wijken; puur voor de lol maakten ze daar mensen af. Ieder die zich per ongeluk goed gekleed op straat begaf, kon hun volgende doelwit zijn. Een bontkraag of een pince-nez waren al voldoende 'bewijs' voor een foute klasse-achtergrond. Bladzijdes lang beschrijft Figes de degeneratie van de revolutie.

Gorki was volgens Figes ook de eerste die benadrukte dat de barbaarse daden van de revolutie geboren waren uit die van de Eerste Wereldoorlog. De massale slachtpartijen van de loopgraven en de ellende achter de linies hadden de wreedheid van de mens aan de oppervlakte gebracht, en een voorkeur voor geweld ontwikkeld. In 1917 keerde het geweld zich tegen de eigen officieren. Wie nog probeerde discipline te handhaven liep kans levend door zijn soldaten gevild te worden. De gruwelen hoeven door de auteur niet eens onder woorden gebracht te worden; een enkele blik op bepaalde foto's uit het boek volstaat om de lezer voorgoed te genezen van de idee dat mét de revolutie een nieuw, beter, socialer menstype naar voren trad. Het volstaat te vermelden dat heel wat legerofficieren om te ontkomen aan een eerloos, huive-

ringwekkend einde, de voorkeur gaven aan zelfmoord.

Dan zij we overigens al vijfhonderd bladzijden gevorderd in het boek, en hebben we al een bonte en tragische stoet van heersers, hovelingen en hervormers zien langskomen, zoals de tsaar en zijn entourage, Raspoetin, de in 1911 vermoorde Stolypin (had hij Rusland kunnen redden?), prins Lvov (die optimistisch hoopte op een wederopstanding van Rusland na de februarirevolutie) en Alexander Kerensky, wiens eigendunk en ijdelheid hem het zicht op de chaotische werkelijkheid ontnamen.

Symboolpolitiek

Het is opmerkelijk dat de bolsjewieken niet minder dan het *ancien régime* waarde hechtten aan uiterlijk vertoon en aan wat tegenwoordig symboolpolitiek heet. Neem bijvoorbeeld de gemaakt-samenzweerderige sfeer die hing rond vergaderingen van de Sovnarkom, de Raad van Volkscommissarissen, ofwel de bolsjewistische regering. De leden van Lenins kabinet konden er zich niet toe zetten hun leren jassen in te ruilen voor ministerspakken. Het was alsof zij niet de overgang konden maken van ondergrondse strijdorganisatie naar verantwoordelijke regeringspartij. Figes noemt dit het 'jakobijnse syndroom'; de bolsjewieken zetten zo de toon voor latere twintigste-eeuwse dictaturen, zoals die van Mussolini, Franco of Castro. De cultus van geweld vormde de kern van het bolsjewistische zelfbeeld.

Een andere anekdote maakt het belang duidelijk dat de nieuwe machthebbers hechtten aan de mythe van de arbeiders- en boerenstaat. Op weg naar de

wapenstilstandsonderhandelingen met de Duitsers in Brest-Litovsk, realiseerden de delegatieleden zich plots dat ze vergeten waren een vertegenwoordiger van de boeren mee te nemen. Geen nood: Kamenev zag een oude man in een boerenjas over straat lopen, gaf de chauffeur van zijn dienstauto bevel te stoppen, bood hem een lift aan, en voordat de man beseftte wat er gebeurde, zat hij als boerenafgevaardigde aan tafel met de Duitse generaals en diplomaten. Met zijn ruwe tafelmanieren die aan Raspoetin deden denken, trok hij aan het staatsbanket aller aandacht. Hij liet zich de delicate wijnen goed smaken.

Ten slotte

Figes heeft een meeslepend boek geschreven, een weldadige mix van analyse en anekdote. Vlijmscherp brengt hij de ellende en wreedheid van het Russische volk in beeld tijdens de laatste jaren van het tsarisme, de Eerste Wereldoorlog, de twee revoluties van 1917 en de verschrikkelijke Burgeroorlog. Mijn strenge schoolmeestersvinger kon in de ruim 1100 bladzijdes slechts twee foutjes aanwijzen. Keizer Wilhelm II van Duitsland was niet een oom van tsaar Nicolaas II, maar een aangetrouwde neef (p. 362). En het Russische bestuur over Finland duurde geen dertien, maar 130 jaar (p. 468). Wat maakt dat nou uit? Liefhebbers van Figes' schrijfstijl kunnen zich nu al verkneukelen met het vooruitzicht dat de schrijver volgend jaar komt met een werk over het dagelijks leven in de Sovjet-Unie onder Stalin.

Een volk van slachtoffers?

OVER DE RECENTE AANDACHT VOOR HET DUITSE OORLOGSLEED

Sinds kort groeit in de Bondsrepubliek de aandacht voor een tot nu verborgen kant van de Tweede Wereldoorlog, namelijk die van het Duitse lijden. Bombardementen, verkrachtingen, vlucht en verdrijving; voor veel Duitsers ging het einde van de oorlog met grote verschrikkingen gepaard. Dit artikel werpt licht op de ingewikkelde balans tussen het erkennen van schuld en het vertellen over eigen leed.

Natuurlijk kent iedereen 'de Duitsers' in de eerste plaats als veroorzakers van de oorlog en de Holocaust. Dat er onder 'het volk van de daders' ook miljoenen slachtoffers zijn gevallen, schuldige en onschuldige, was lange tijd moeilijk bespreekbaar. Was het niet ongepast om aandacht te vragen voor de eigen verliezen, terwijl de wereld verbijsterd was over de enorme misdaden die juist door Duitsers waren begaan? Mensen die publiekelijk over hun herinneringen aan de verloren Heimat spraken, werden snel in verband gebracht met allerlei revanchistische kringen. Maar de herinneringen aan leed en verlies werden in het collectieve geheugen van Duitsland toch levend gehouden. Vanwege de politieke

gevoeligheid gebeurde dat lange tijd vooral in persoonlijke en familiale kring, en in de literatuur.

Verandering

Maar sinds een jaar of tien is de publieke aandacht voor zulke verhalen enorm gegroeid. Waarom nu? Dat heeft ten eerste veel te maken met het einde van de Koude Oorlog en met de Duitse en de Europese eenwording. Door de val van de Muur (1989) en het eind van het communisme konden mensen aan de andere kant van het IJzeren Gordijn ineens openlijk over hun herinneringen spreken. In Moskou gingen de archieven open, met veel nieuw bronnenmateriaal over de opmars van het

Dr. Krijn Thijs (1976) is historicus en werkt aan het Centrum voor Taal en Identiteit van de Universiteit Leiden. Hij is medeauteur van het boek *Duitsers als slachtoffers. Het einde van een taboe?* (Amsterdam: Mets en Schilt, 2007), 25 euro. (reacties naar: k.thijs@let.leidenuniv.nl)

Rode Leger. Verder gaf de Duitse eenwording (1990) het gevoel alsof er een tijdperk van 'Nachkriegsgeschichte' voorbij was, wat nieuwe terugblikken mogelijk maakte. Ten tweede is het democratische zelfbewustzijn in Duitsland enorm gegroeid. De vergroting van de Bondsrepubliek en de verhuizing van de hoofdstad van Bonn naar Berlijn hebben niet - zoals wel gevreesd werd - allerlei nationalistische of autoritaire verschuivingen teweeg gebracht. Het wijzen op eigen slachtofferervaringen en verlies na de oorlog leek de democratische orde van Duitsland niet langer in gevaar te kunnen brengen. Desondanks zijn er de laatste tijd opnieuw stemmen die waarschuwen voor een cultuur van nationaal zelfmedelijden.

Wat ook een rol speelt is het feit dat er steeds minder mensen leven die uit eigen herinnering over het Derde Rijk kunnen vertellen. Tijdgenoten voelen de behoefte om aan het eind van hun leven in het reine te komen en 'eindelijk' over gebeurtenissen in hun jeugd te spreken. Bovendien vraagt de derde generatie na de oorlog op een nieuwe manier en onbevagen naar het hoe en wat van gebeurtenissen in de geschiedenis. Dit heeft er voor gezorgd dat gevoelige onderwerpen uit het verleden gemakkelijker bespreekbaar zijn geworden. Traumatische ervaringen over verkrachtingen en verdrijvingen behoren daartoe. Overigens geldt hetzelfde voor de verhalen over Duitse misdaden. Veel kennis over het precieze verloop van de Holocaust en over de daders stamt uit de jaren negentig.

Ten slotte riepen recente internationale gebeurtenissen in Duitsland emotionele herinneringen op. De Balkan-oorlogen brachten beelden van etnische zuiveringen op televisie. Impressies van kapotgeschoten steden - Sarajewo, Bagdad, Kabul - maakten in Duitsland herinneringen aan de bombardementen van Dresden, Hamburg en Keulen los. Dit verklaart deels waarom de Irak-oorlog

in Duitsland van begin af aan nog impopulairder was dan in andere West-Europese landen. Bondskanselier Gerhard Schröder dankte in 2002 zijn krappe verkiezingsoverwinning vooral aan zijn duidelijke 'nee' tegen die oorlog.

De bommenoorlog

Over welke gebeurtenissen gaat het, als er tegenwoordig over Duitse slachtoffers gesproken wordt? In dit verband zijn niet de Duitse joden bedoeld, wier slachtofferstatus natuurlijk onomstreden is. Anders ligt dat bij Duitse burgerslachtoffers, bijvoorbeeld van de geallieerde bombardementen op nazi-Duitsland. Vanaf 1942 hebben de Engelse en Amerikaanse luchtmacht bij elkaar circa 160 Duitse steden gebombardeerd. Daarbij vielen zo'n half miljoen doden. Ongeveer 30 miljoen mensen maakten de bombardementen mee en de herinnering aan deze 'hel op aarde' liet velen nooit meer los. Daarnaast werd het Duitse stedenlandschap letterlijk onherstelbaar geruïneerd.

Binnen en buiten Duitsland wordt de bommenoorlog meestal direct geassocieerd met Dresden. Weliswaar leken grote bombardementen op steden als Berlijn, het Roergebied en Hamburg bij de moderne oorlogsvoering te horen. De geallieerden wilden de moraal van het Duitse volk breken, overigens vergeefs. Bovendien leek de oorlog toen nog onbeslist en ging het om centra met veel industrie en strategische waarde. Maar bij Dresden leek dat in februari 1945 allemaal anders. In een verschrikkelijk bombardement werd de industriële stad, die vol vluchtelingen uit het oosten zat, van de kaart geveegd - terwijl de oorlog al vrijwel gewonnen was. Er vielen volgens de jongste schattingen binnen enkele uren zo'n 25.000 doden. Het bombardement is tot op heden omstreden. De vraag naar de zin ervan heeft zijn sporen ook in de Nederlandse literatuur nage-

Links: Trümmervrouwen.

Midden: Noodonderdak voor vluchtelingenfamilie in Berlijn.

Rechts: Dagelijks leven in een verwoeste stad.

laten, getuige Harry Mulisch' indrukwekkende *Het stenen bruidsbed* (1959).

Over morele kritiek op de geallieerde bombardementen brak in 2002 opnieuw een controverse uit, toen de Duitse historicus Jörg Friedrich zijn boek *Der Brand* uitbracht. In een woedende en meeslepende stijl beschrijft hij de eindeloze luchtaanvallen op 'weerloze' en 'onschuldige' steden. Hij kiest welbewust bewoordingen die normaal gesproken voor de Holocaust gebruikt worden: schuilkelders noemt hij 'crematoria', stedelingen werden door rook en giftige stoffen 'vergast' en de bommenwerpers beoogden de 'vernietiging' van zoveel mogelijk mensen. Zo lijken de fronten ineens omgekeerd: de geallieerden als oorlogsmisdadigers en de Duitsers als slachtoffers? De protesten tegen Friedrich waren niet van de lucht, maar het boek werd een absolute bestseller.

Vlucht en verdrijving

Aan het eind van de oorlog werden eerst de door de Duitsers bezette gebieden terugveroverd, en daarna Duitsland bezet. Op de vlucht voor het Rode Leger, of later vanwege de verdrijving door nieuwe (of de oude) bewoners, moesten niet minder dan twaalf miljoen Duitsers hun 'Heimat' verlaten. Vooral de overhaaste vlucht uit Oost-Pruisen in de winter van 1944/45 vond onder barre omstandigheden plaats. Door de snelle omsingeling van het gebied rondom Königsberg (het huidige Kaliningrad) restte duizenden families alleen de vluchtweg over het water. Op weg naar de havens van de Oostzee moesten zij met karren en paarden eerst de bevroren binnensee van het Koerische Haff oversteken. Een lange stoet van donkere schimmen over een eindeloze besneeuwde ijsvlakte - de dramatische beelden zijn diep verankerd in de Duitse herinneringscultuur. De bootreis over de Oostzee naar het Westen van het Duitse Rijk was door zeemijnen en Russische torpedo's niet minder gevaarlijk. De ondergang van het passagiersschip Wilhelm Gustloff in januari 1945, met negenduizend vluchtelingen aan boord, is het bekendste voorbeeld. Günter Grass wijdde er in 2002 zijn novelle *In Krabbengang* aan.

Toen later de Poolse en Tsjechische bevolking terugkeerde naar hun dorpen waaruit ze aan het begin van de oorlog door de Duitsers waren verjaagd, waren 'wilde verdrijvingen' het gevolg. Plunderingen, verkrachtingen en moordpartijen waren eerder regel dan uitzondering. Men zon op wraak op alles wat Duits was.

Op de conferentie van Potsdam werd officieel geregeld dat gebieden waar voor de oorlog nog een gemengde bevolking woonde, etnisch gezuiverd zou worden.

Duitsers uit Silezië, Pommeren en Sudetenland moesten naar de geallieerde bezettingszones vertrekken. Het ging er ook bij deze 'officiële' evacuatie niet zachtzinnig aan toe.

Zo leefden na de oorlog miljoenen 'vreemdelingen' in de Bondsrepubliek en de DDR; de verdreven Duitsers uit de oostelijke streken van het Duitse Rijk (*Heimatsvertriebenen*). In sommige gebieden van het naoorlogse Duitsland ging het om een kwart van de bevolking. Dit verklaart ook waarom de herinneringen aan vlucht en verdrijving later zo present zijn geweest.

Verkrachtingen

Nergens is het slachtofferschap misschien zo ondubbelzinnig duidelijk als bij de talloze Duitse vrouwen die bij de 'bevrijding' door Russische soldaten in 1944 en 1945 zijn verkracht. Zo moesten vrouwen op een vreselijke manier boeten voor de misdaden van hun mannen in de Sowjet-Unie. Van Oost-Pruisen tot Berlijn trok het Rode Leger een spoor van plundering en verkrachting, in sommige dorpen werd de gehele vrouwelijke bevolking verkracht, van kleine meisjes tot bejaarde vrouwen, vaak meerdere keren achter elkaar en niet zelden tot de dood erop volgde. Op vlondertjes, in kelders en kasten hielden vrouwen zich wekenlang wanhopig schuil, om aan het geweld te ontkomen. Het in bezit nemen van de vijandelijke vrouwen leek voor de Russische soldaten de hoogste vorm te zijn van wraak en vernedering van de verslagen vijand.

Desondanks wordt het leed van de verkrachtingen tot op heden maar moeizaam erkend. Vrouwen die verkracht waren, werden door mannen vaak verstoten, alsof ze zelf schuldig en voor eeuwig besmeurd waren. Alleen al in april 1945 pleegden duizenden vrouwen in Berlijn zelfmoord, sommigen werden door hun echtgenoten omgebracht. Het onderwerp was na de oorlog met een sluier van schaamte en schande verhuuld.

Hierdoor zijn de getuigenissen over verkrachtingen schaarser dan over de bombardementen of de verdrijvingen. Maar niet alleen daarom is het anonieme dagboek *Een vrouw in Berlijn* zo'n opmerkelijk en aangrijpend boek. De schrijfster doet met een verbazingwekkende zakelijkheid verslag van haar verschrikkelijke ervaringen gedurende de slag om Berlijn, waarin verkrachtingen door Russische soldaten wekenlang aan de orde van de dag waren.

Het is onmogelijk om te reconstrueren hoeveel vrouwen slachtoffer van verkrachtingen zijn geworden. Schattingen voor de hele opmars van het Rode Leger komen uit op rond de twee miljoen verkrachte vrouwen, waarvan zo'n honderdduizend in Berlijn. Er zijn nergens officiële

monumenten of herdenkingen voor de talloze slachtoffers van de verkrachtingen; het onderwerp gold na de oorlog als taboe.

Krijgsgevangenen en dwangarbeiders

Minder duidelijk is status van Duits slachtofferschap in het geval van de Duitse krijgsgevangenen die als dwangarbeiders werden meegenomen naar de Sovjet-Unie. De categorieën verschuiven: hier veranderden 'daders' op slag in 'slachtoffers'. In Siberië, waar krijgsgevangenen aanvankelijk naartoe werden gestuurd, wist bijna niemand te overleven.

Aan het eind van oorlog, toen het Duitse oostfront instortte, vielen grote aantallen soldaten in handen van het Rode Leger. In totaal ging het om ruim drie miljoen krijgsgevangenen. Onder barre omstandigheden werden velen van hen in de Sovjet-Unie te werk gesteld; uiteindelijk zouden er zo'n twee miljoen naar Duitsland terugkeren, de laatsten pas in 1956. De rest is in kampen om het leven gekomen of geldt tot op heden als vermist. Ook hier liggen schuld, vergelding en lijden dicht bij elkaar. Want eerder hadden van de ruim 5,5 miljoen Russische soldaten, die het Duitse leger gevangen had genomen, bijna 3,5 miljoen de krijgsgevangenschap niet overleefd. Het leven van de Russische 'Untermenschen' was Duitse bevelhebbers destijds weinig waard geweest. Bovendien werden honger, kou, ziekte en tekort in de Russische gevangenenkampen grotendeels veroorzaakt door de infrastructurele schade die de *Wehrmacht* eerder in de Sovjet-Unie had aangericht, dus door de plunderingen van de Duitse soldaten zelf. Zo werden de krijgsgevangenen slachtoffer van hun eerdere misdaden. En deze barre omstandigheden waren voor de gevangen Duitse soldaten niet anders dan voor de Russische burgerbevolking zelf.

Onschuldige soldaten?

De discussie over Duits leed en verlies is misschien het minst overzichtelijk, daar waar het over gesneuvelde soldaten gaat. Waar in de bezette landen de Duitse soldaat als 'dader' per excellence geldt, werd in de Bondsrepubliek lange tijd de legende van de 'saubere Wehrmacht' hooggehouden. De oorlogsmisdaden en vernietigingspolitiek zouden uitsluitend - achter het front - het werk zijn geweest van Himmler en zijn SS, terwijl het Duitse leger zijn traditionele 'militaire eer' niet zou hebben verloren. Volgens dit beeld waren de soldaten min of meer door Hitler misbruikt voor een oorlog die ze niet wilden en voor een programma van moord en vernietiging waar ze aan het front zelf weinig van gemerkt zouden hebben.

Deze legende is in de jaren negentig definitief gesneuveld, o.a. door de geruchtmakende *Wehrmachtsausstellung* over de misdaden van gewone Duitse soldaten aan het Oostfront. Ook de bekende boeken van Christopher Browning, *Doodgewone mannen*, en Jonas Daniel Goldhagen, *Hitlers gewillige beulen* hebben afgerekend met de mythe dat slechts een klein groepje fanatiekelingen verantwoordelijk was voor de moord op zes miljoen joden.

Maar tegelijk met het onder ogen zien van de gruwelijke misdaden van veel Wehrmachtsoldaten, werden er ook andere nuances aangebracht. Zo bleken er bijvoorbeeld in de laatste oorlogsmaanden talloze pubers in afdelingen van de Waffen-SS te zijn opgenomen. Nauwelijks opgeleid werden ze naar het chaotisch terugtrekkend front gestuurd, waar ze maar weinig kans hadden om te overleven. Dit beschreef Günter Grass' onlangs indrukwekkend in zijn *De rokken van de ui*. Vanuit ander perspectief getuigen ook verhalen van Nederlandse soldaten aan het oostfront van deze dubbelzinnigheid, zoals Dirk Ayelt Kooimans *Montyn*. Wat er in zulke boeken gebeurt is dat (potentiële) daders een menselijk gezicht krijgen, waardoor er begrip ontstaat en ze slachtoffer van de omstandigheden lijken.

In zulke gevallen blijkt hoezeer pure dader- en slachtof-

Berlijn, zomer 1946, badgasten bij soldatengraf.

ferperspectieven vaak tekort schieten. Soms is de grens tussen beide begrippen flinterdun, en ze deugen uiteindelijk niet om de complete werkelijkheid van de Tweede Wereldoorlog te vatten. Dit betekent natuurlijk niet dat de Duitse verantwoordelijkheid voor oorlog en volkenmoord verminderd moet worden. Het was juist de gegroeide erkenning van de Duitse misdaden aan het Oostfront, die een gedifferentieerder beeld van ervaringen van de gemiddelde Duitse soldaat mogelijk maakte. Een indrukwekkend voorbeeld van zo'n kritisch onderzoek is Uwe Timms *Mijn broer bijvoorbeeld*, waarin de schrijver uit allerlei achtergebleven familiedocumenten probeert op te maken waarom zijn zestien jaar oudere broer zich vrijwillig voor de SS had gemeld. De broer sneuvelde in 1943 op 19-jarige leeftijd aan het oostfront.

Nuances en balans

Hoe moeten we de plotselinge golf van aandacht voor Duits lijden beoordelen? Wat betekenen de verhalen over Duitse slachtoffers voor het beeld van de Tweede Wereldoorlog? En voor dat van de Holocaust? Allereerst zijn de herinneringen aan Duits verlies een volgende stap in de richting van de afbraak van de zwart-witvoorstellingen. Er bestaan geen volledige 'dadervolken', zoals ook veel bezette landen geen pure 'slachtoffervolken' waren - anders dan joden en zigeuners. De paradoxen en nuances die de discussie over Duits slachtofferschap aanbrengt, corresponderen wat dat betreft met het moderne onderzoek naar collaboratie in het bezette Europa.

Vanuit deze achtergrond is het begrijpelijk en redelijk dat Duitsland, na drie generaties en na het lange en buitengewoon grondige proces van *Vergangenheitsbewältigung*, nu zijn eigen slachtoffers herdenkt. Bij velen gaat het om oprechte herinneringen aan gruwelijke gebeurtenissen en ervaringen van persoonlijk verlies. Het bewustzijn van schuld zal pijn en verdriet niet verminderen. Deze herinneringen zijn levend en belangrijk, ze horen bij het verhaal van het Derde Rijk. Maar er zijn wel criteria te noemen voor het uitdragen van deze herinneringen, want het verhaal over de Tweede Wereldoorlog - en zeker het Duitse verhaal daarover - zal altijd in balans moeten zijn. De erkenning van de eigen lijdenservaringen mag natuurlijk niet betekenen dat de Duitse misdaden worden vergeten.

Wat dat betreft zitten er zorgwekkende kanten aan het debat, bijvoorbeeld als in films of boeken de slachtoffers van de bombardementen of de verdrijvingen alleen als onschuldige mensen worden voorgesteld. Tot ver in de oorlog was de steun voor Hitler enorm, en niet in het minst onder de Duitsers die in het oosten woonden.

De Duitse 'volksgemeenschap' kan niet met terugwerkende kracht worden witgewassen.

Verder kunnen groepen slachtoffers nooit tegen elkaar worden 'weggestreept' of met elkaar worden 'verrekend'; van groot belang voor de herinneringscultuur is *hoe* mensen in de jaren 1939-1945 zijn gestorven. Het gelijkstellen van 'Auschwitz' en 'Dresden' blijft uit den boze, en kritische geesten blijven in Duitsland terecht waarschuwen voor dergelijk relativisme.

Misleidend is voorts de indruk die soms gewekt wordt, dat de Duitsers zelf slachtoffer van Hitler zijn geworden, zoals in de populaire tv-serie *Die Vertriebenen. Hitlers letzte Opfer*. De expansie- en vernietigingspolitiek in Europa was geen eenmansactie van een gek geworden Führer, maar werd gedragen door grote delen van het Duitse volk, die er ook materieel van profiteerden. Daarom is het ook vertekenend om Duitse slachtofferervaringen te vertellen zonder aandacht voor de context en de voorgeschiedenis van de gruwelijke misdaden. Wie alleen het eind van de oorlog filmt, zoals veel documentaires van de bekende Duitse tv-historicus Guido Knopp, brengt vooral Duits lijden in beeld. Maar de 'Duitse catastrofe' begon al in 1933, toen Hitler Rijkskanselier werd, en niet pas in 1944, toen het Oostfront instortte.

Conclusie

Het blijft dus zaak om de herinneringen aan Duitse slachtofferervaringen kritisch te volgen, maar dat is aan de Duitse pers en wetenschap in de regel wel besteed. Zolang er geen politieke claims uit worden afgeleid, hoeven deze verhalen niet gewantrouwd te worden. Want op enkele geïsoleerde figuren uit de kringen van de *Vertriebenen* na is er in de Bondsrepubliek niemand meer op schadeloosstellingen, teruggave van verloren land of zelfs schuiven met (Europese) grenzen uit. *De Vertriebenen* zijn het ook die het meest van zich doen spreken als het om politieke aandacht gaat. Zij willen in Berlijn een *Zentrum gegen Vertreibung* en een monument voor hun slachtoffers bouwen, het liefst in de buurt van het Holocaustmonument. Daarmee gaan ze een heilloze symbolische concurrentie met de joden aan. Het plan heeft in Duitsland voor nogal wat ophef gezorgd en de Duits-Poolse relaties verstoord. Verder koos een groep (nakomelingen van) Sudetenduitsers vorig jaar het motto 'Vertreibung ist Völkermord'. Dergelijke pogingen om Duitsland een soort collectieve slachtofferidentiteit aan te meten zijn politiek misplaatst en bovendien historisch onjuist. De geschiedenis van het einde van de Tweede Wereldoorlog is te complex voor simpele waarheden en voor elkaar uitsluitende dader-slachtoffer-perspectieven.

Opmerkelijke monumenten

HET WALHALLA BIJ REGENSBURG

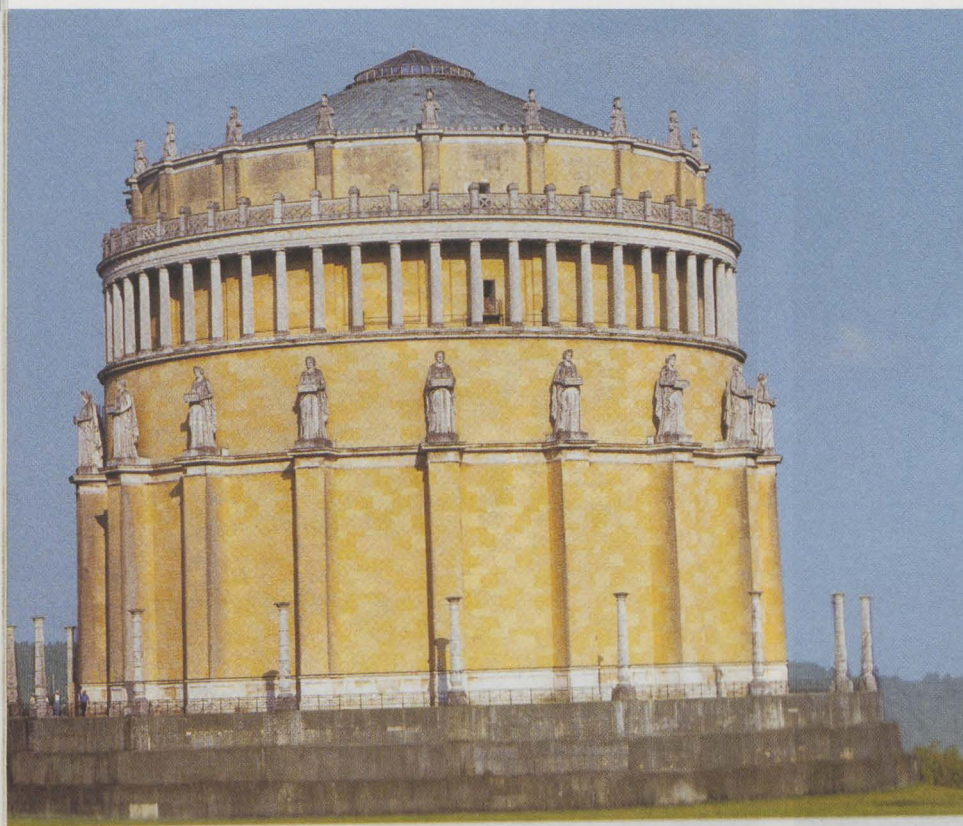
Hoog boven de oevers van de Donau, oostelijk van de Beierse stad Regensburg, rijst het neoclassicistische Walhalla op. Het oogt als een perfecte kopie van het Griekse Parthenon. In 1807 - Napoleon had zojuist Pruisen verslagen - liet de jonge kroonprins Ludwig van Beieren een verzameling borstbeelden aanleggen van figuren uit de Duitse geschiedenis, om in een eretempel ten toon te stellen. Toen hij in 1825 koning werd, waren er al zestig beelden vervaardigd. Het begrip 'Duits' werd zeer ruim opgevat: ook groten uit Nederland of Zwitserland werden uit marmer gehouwen. In 1842 was opening van de tempel, die uitdrukking gaf aan het Duitse nationale gevoel.

Het doet vreemd aan een tempel in de klassieke Dorische orde te ontwaren te midden van de lieflijke wijngaarden langs de Donauhellingen. Een imposante trappenpartij (358 treden) leidt naar het gebouw van ruim 125 meter lang, 80 meter breed en 55 meter hoog. De friezen tonen geromantiseerde historische scènes;

de noordtympanon bevat een beeldengroep die de Slag in het Teutoburger Woud voorstelt, met een reusachtige Arminius als middelpunt; de zuidtympanon toont Germania en figuren die de oprichting van de Duitse Bond na de bevrijdingsoorlogen van 1813 verbeelden. Binnen staan borstbeelden van meer dan 125 'Duitsers', variërend van Otto de Grote tot Mozart, van Jan van Eyck tot Johann Gottfried Herder, van Maarten Luther tot Willem van Oranje.

Het is jammer dat we het fenomeen van het negentiende-eeuwse romantische nationalisme doorgaans slechts zien door het filter van het pijnlijke en oorlogszuchtige vervolg: het Tweede en het Derde Rijk. Maar als het je lukt hiervan te abstraheren, kun je het bezoek aan dit curieuze gebouw met zijn vreemde verzameling ondergaan als de onderdompeling in een grillige en verwarrende geschiedenis van Duitsland, die je nog lang bijblijft.

Jan van Oudheusden

DE BEFREIUNGSHALLE BIJ KELHEIM

Iedereen weet dat de Arc de Triomphe in Parijs is opgericht om de veldslagen van de Fransen te roemen. Bij het Beierse Kelheim, niet ver van Regensburg, staat echter een merkwaardig bouwwerk dat te zien is als het negatief van de Arc: een tempel om de nederlagen van Napoleon te gedenken. De Befreiungshalle is ontstaan uit dezelfde nationalistische impuls die ook het Walhalla voortbracht, met dezelfde romantische koning (Ludwig I van Beieren) en dezelfde neoclassicistische architect (Leo von Klenze) die ervoor tekenden. Het staat op de Michaelsberg waar ooit Wodan werd vereerd, en kijkt hoog uit over de stad Kelheim en de spectaculaire Donaudurchbruch, een stroomversnelling waarmee de rivier zich tussen hoge rotswanden heen een weg perst.

De ronde vorm van de Befreiungshalle is ontleend aan die van de Engelenburcht in Rome. Het gebouw, opgetrokken uit geel zandsteen, is 60 meter hoog en 28 meter breed. Rondom staan beelden die Duitse 'stammen' voorstellen. Wie er binnentreedt en enigszins gevoelig is voor bepaalde surrealistische filmscènes, maakt goede kans op een hallucinerende ervaring, zeker als hij een paar keer rond zijn eigen as heeft gedraaid. In een lege ronde hal, staande onder de reusachtige koepel, wordt hij omringd door een kring van 34 vrijwel identieke witmarmeren klassieke overwinningsgodinnen die elkaar losjes

de hand reiken: kennelijk de Duitse staten anno 1844. Tussen hen in 17 metalen schilden met overwinningen op Napoleon, gegoten uit het ijzer van buitgemaakte kanonnen. Hoog boven de nissen van de zuilengalerij hangen de namen van veldheren, en nog hoger de namen van plaatsen waar de keizer in het stof moest bijten. Midden op de veelkleurige, marmeren vloer staat een ronde inscriptie te lezen van Ludwig I:

MOECHTEN
DIE DEUTSCHEN
NIE VERGESSEN WAS
DEN BEFREIUNGSKAMPF
NOTWENDIG MACHTE
UND WODURCH SIE
GESIEGT.

De historisch geïnteresseerde kijker kan bevangen worden door tegenstrijdige gevoelens, aangezien de ideologie van nationale 'bevrijding' hier in een dusdanig pralerige vorm is gegoten, dat je niet kunt nalaten te denken aan hetgeen zich decennia later uitkristalliseerde als Duitslands machtsstreven, dat de wereld in brand zou zetten.

Jan van Oudheusden

Foto's Jorien Boesveld

HAUS AM WANNSEE

Middenin de bossen tussen Berlijn en Potsdam ligt het kleine plaatsje Wannsee. Rondom een meer staan een aantal flinke optrekjes. Potsdam is enigszins vergelijkbaar met Wassenaar. Dat in een van deze villa's zo'n vijftig jaar geleden, op 20 januari 1942, één van de meest opzienbarende en schokkende vergaderingen uit de geschiedenis heeft plaatsgevonden is haast niet voor te stellen. Het betrof een bijeenkomst van hooggeplaatste rijksambtenaren en SS-functionarissen onder leiding van de chef van de Sicherheitspolizei en SD Reinhard Heydrich en SS-Obersturmbannführer Adolph Eichmann, die tot doel had een complete eliminatie van het Joodse volk te organiseren.

Tegenwoordig is er in dit huis een museum om mensen voor te lichten over de jodenvervolging en Holocaust vlak voor en tijdens de oorlog. Het wordt bezocht door toeristen, studenten en leerlingen en nabestaanden van oorlogsslachtoffers. In een tentoonstellingsruimte wordt uitgebreid stilgestaan bij het aantal joden in Europa. Precies zoals het tijdens de vergadering werd besproken laat men in dit vertrek met behulp van cijfers en kaarten

zien hoeveel joden er woonden in de verschillende delen van Europa en hoeveel er uiteindelijk daarvan het leven lieten. Wat mij persoonlijk niet onberoerd liet waren een aantal uitspraken, uitvergroot op de muren aangebracht, van overlevenden en nabestaanden van deze diepzwarte bladzijde uit onze geschiedenis. Hierbij het opmerkelijke verhaal van het nichtje van Hitler, die tijdens een geschiedenisles door een medeleerling werd aangesproken met de vraag of ze familie van hem was. Toen ze de vraag bevestigend beantwoordde, wist de leraar zich geen raad met de situatie en besloot (waarschijnlijk met het schaamrood op de kaken, maar dat is mijn voorstelling ervan) om gewoon verder te gaan met de les. Ze heeft het altijd betreurd dat de leraar er geen aandachtspunt van had gemaakt. Opnames rond en in dit huis zijn ook gebruikt bij de verfilming van 'Conspiracy' met Kenneth Branagh en Stanley Tucci. Zie voor meer informatie over deze bizarre vergadering: www.ghwk.de

Martijn Strobos

Gedeeld of geheel Duitsland?

VERWERKING VAN HET DDR-VERLEDEN

In 2006 verscheen van Claus Christian Malzahn *Deutschland, Deutschland, Kurze Geschichte einer geteilten Nation*. De auteur, sinds 1993 bij Der Spiegel werkzaam, werd in 1963 geboren als kind van vluchtelingen in Göttingen, niet ver van de Duits/Duitse grens. De DDR was hem van kindsbeen af vertrouwd, met name van familieleden aan de andere kant van de grens. Klonk er tijdens het hoogtepunt van de Koude Oorlog dreigende taal, bleef deze hermetisch gesloten en moest de familie *drüben* genoeg nemen met brieven en pakjes in plaats van bezoek.

In 1969 veranderde de sfeer met het aantreden van de sociaal-liberale coalitie onder leiding van Willy Brandt. Brandt streefde naar *Wandel durch Annäherung*, met kleine stappen. Uiteraard verwachtte de DDR-bevolking wonderen. Dat bleek in 1970 toen Brandt Erfurt bezocht. Vele duizenden omstuwden zijn hotel en riepen: 'Willy ans Fenster!' Malzahn: 'Daarop schoof hij de vitrage opzij en opende het raam. De mensen jubelden en wie vandaag de dag de beelden van toen terugziet moet wel tot de conclusie komen dat in die jubel vooral hoop en vertwijfeling tegelijk doorklonken. Toen mijn ouders met hun familieleden in Oost-Duitsland over dit tafereel spraken werd het stil, soms vloeiden tranen. Zouden er toen verkiezingen zijn gehouden in Oost-Duitsland had de SPD met gemak de score van 97,5 procent of iets soortgelijks gehaald waarop de SED van oudsher placht te pochen.'

Malzahn grossiert in psychologische portretten, dus niet in karikaturen. Het maakt zijn boek uiterst leesbaar.

Brandt is de enige die voor hem nog weinig van zijn glans heeft verloren, maar ook Honecker is voor Malzahn niet alleen maar een eendimensionale schurk. Uiteraard was hij als eerste verantwoordelijk voor de Muur die hij tot het einde bleef verdedigen als afweer tegen de 'fascistische dreiging'. Nog in februari 1989 viel daar het laatste dodelijke slachtoffer, een jongen van amper 20: diens moeder werd medegedeeld dat hij bij een poging een aanslag te plegen op een militaire installatie om het leven was gekomen. De man die het dodelijke schot had gelost werd in 1992 tot twee jaar voorwaardelijke gevangenisstraf veroordeeld. Ook de politiek verantwoordelijke Staatsrat Honecker zelf werd door het gerecht gedagvaard. Tot verbijstering van de familieleden van het slachtoffer verscheen hij er met triomfantelijk gebalde vuist. Maar diezelfde Honecker was een door heimwee geplaagde man die snel ontroerd kon raken, al was het dan vooral door de herinnering aan eigen leed. Hij nam elke gelegenheid te baat om met West-Duitse bezoekers

Claus Christian Malzahn, *Deutschland/Deutschland. Geschichte einer geteilten Nation* (DTV), 217 blz., prijs € 18,50.

De genoemde boeken van Janka en Maaz zijn uitsluitend nog antiquarisch verkrijgbaar.

van gedachten te wisselen over dat paradijselijke oord, van zijn jeugd waarvan hij de topografie tot in de details kende: 'Waar komt U vandaan?' vroeg Honecker met Saarlandse tongval. 'Uit Bildstock.' 'Uit Bildstock? Dat is toch maar 5 kilometer van Wiebelskirchen verwijderd.' Malzahn: 'Bij de Muur was voor dergelijk sentimenteel geneuzel geen plaats. Daar werd van het begin tot het einde met scherp geschoten. In het wetboek van strafrecht van de DDR stond de volgende passage te lezen:

'Auf Gesetz, Befehl und Anweisung kann sich nicht berufen wer in Misachtung der Grund- und Menschenrechte, der völkerrechtlichen Pflichten handelt: er ist strafrechtlich verantwortlich.'

Malzahns levendig verslag dient nadrukkelijk een politiek-pedagogisch doel: nog eens héél duidelijk maken dat er nog maar 15 jaar geleden een heuse dictatuur bestond op Duitse bodem. Hij moet niets hebben van wat halfzachte lieden, al sussend en vergoelijkend (ook in ons land) zichzelf en anderen probeerden wijs te maken. De DDR is nooit een normale staat geweest, en al helemaal geen interessant alternatief voor het andere, 'rechts-revanchistische' Duitsland.

De DDR is haar bestaan begonnen, aldus Hans Joachim Maaz in zijn *Psychogram van Oost-Duitsland* dat een jaar na de Wende verscheen, met een enorme berg schuld, vernedering, krenking, verwonding en vervreemding, die nooit is verwerkt en waarover niet eens mocht worden gesproken.

Die DDR implodeerde ten slotte onder druk van demonstraties die het gehele openbare leven ontwrichtten, en dankzij de afzijdigheid van de Sovjet-Unie. Toen op bevel van Gorbatsjov de bajonetten werkeloos bleven en ook Honecker bloedvergieten ernstig werd ontraden, begon in het Politbureau in Oost-Berlijn de *Götterdämmerung*, aldus Malzahn. Zelfs indien de meerderheid van de bevolking na het vertrek van Honecker een derde weg had willen beproeven, had de DDR geen overlevingskansen gehad. De DDR-identiteit die nu te pas en te onpas te berde wordt gebracht, heeft ten tijde van de DDR nooit bestaan. Zij is slechts een constructie achteraf, opgebouwd uit heimwee naar een sterk geïdealiseerd verleden. De politieke onderdrukking door de staatsveiligheidsdienst, dikwijls gebagatelliseerd door degenen die er niet rechtstreeks mee te maken hadden, komt bij Malzahn uitvoerig aan bod. Zelf heeft hij in 1993 onderzoek gedaan naar wat achteraf beschouwd kan worden als de laatste dramatische cesuur in de geschiedenis van de DDR, die van 1981, toen door het succes van de Poolse vakbond Solidarnosc ook in de DDR hooggespannen verwachtingen werden gewekt. Steevast leidden wijzigingen in de machtsverhoudingen binnen het communistische kamp bij de zwakste schakel, de DDR, tot volledige verstarring. De bezwering van de status quo ging gepaard met holle antifascistische frasen die de diepgewortelde vrees maskeerden dat elke verandering bij de bureaus van de DDR noodlottig kon worden. In een analyse van Honeckers

Mars van de Freie Deutsche
Jugend op 1 mei 1973.

▽
Scholieren bezoeken een
voormalige Stasibunker bij
Leipzig.

autobiografie *Aus meinem Leben*, waarin in de ruim 400 pagina's zijn tweede echtgenote Margot slechts tweemaal wordt vermeld (uitsluitend in haar functie als minister van Onderwijs), schrijft Maaz: 'Er is mij verteld dat ook wanneer hem waarheidsgetrouwe rapporten van de Stasi bereikten, hij deze geërgerd als onzin van tafel veegde. Dat wil ik best geloven! Voor de overleving had hij de schijn nodig, die tot in het waanzinnige moest worden. Dit verklaart voor mij de absurditeit van de georganiseerde bejubeling en de successpiraal die steeds verder moest worden opgeschroefd om nog enig geruststellend effect te sorteren - zoals ook de alcoholist geleidelijk steeds grotere hoeveelheden van zijn roesmiddel nodig heeft.'

Showprocessen

Juist die obsessie met veiligheid was vanaf het begin van de DDR een uitstekende voedingsbodem gebleken voor stalinistische showprocessen zoals in 1956 tegen Walter Janka, directeur van de belangrijkste uitgeverij

van het land. Deze heeft na de Wende in *Schwierigkeit mit der Wahrheit* verslag gedaan van zijn proces. Hij werd ervan beschuldigd zich onder inspiratie van de Hongaarse Opstand zich in de DDR aan het hoofd te hebben willen stellen van de contrarevolutie. Al in de rechtszaal had het geschreeuw van de openbare aanklager, versterkt door een claque van kaalgeknipte hooligans, hem herinnerd aan wat hij veelzeggend aanduidde met *alte Praktiken*. Eenmaal in de strafgevangenis van Bautzen, waarin hij ook onder de nazi's al had vastgezeten, werd zijn volle, zwarte haardos hardhandig gemillimeterd. Ook in de nazi-tijd was het hoofd van de gevangene het eerste lichaamsdeel dat werd gemaltraiteerd. Toch trekt de gelovige communist die Janka altijd is gebleven niet de conclusie dat terreur terreur is, ongeacht de kleur. In 1960 werd hij vervroegd vrijgelaten, ongetwijfeld mede als gevolg van druk uit het Westen. Wie *Das Leben der Anderen* heeft gezien, weet dat de staatsveiligheidsdienst alvorens tot actie over te gaan

eerst de omgeving van het doelwit bewerkt. Dat was in 1956 niet anders dan in 1984, het jaar waarin *Das Leben der Anderen* speelt. De portier van uitgeverij Aufbau Verlag werd gesommeerd de sleutels af te geven, en zijn directeur van de op handen zijnde inval in het ongewisse te laten. De arme man bleek loslippig. Hij werd naar de psychiatrische afdeling van de Berlijnse Charité gebracht waar Janka hem nog heeft bezocht vlak voordat hij zelf zou worden gearresteerd. De man bleek zo gedesoriënteerd dat een gesprek onmogelijk was. Hij was de grens naar de waanzin al overgestoken, aldus Janka. 'Ik probeerde hem nog aan het verstand te brengen dat hij misschien wel snel weer thuis was, maar hij luisterde niet. Afwezig keek hij naar de sinaasappels die ik had meegebracht alsof ook zij alleen maar onheil konden brengen. Vervolgens pakte hij mijn hand en liet die gedurende langere tijd niet meer los. Daarbij hilde hij als een kind.'

Misbruik van de psychiatrie

In Janka's verslag van zijn proces en het verblijf in Bautzen 'op een rantsoen van 400 gram droog brood en tweemaal daags een halve liter waterige soep', vervult de portier slechts een bijrol. Hoe het hem in de Charité is vergaan, is onbekend. Vormde zijn gedwongen opname een uitzondering? Hierop is het antwoord niet te geven. Het is overigens onwaarschijnlijk dat hij het heeft overleefd. Hij was in 1956 al een bejaarde, aan astma lijdende man, niet zoals Janka een flamboyante oud-Spanjestrider voor wiens vrijlating onder andere de weduwe van Thomas Mann zich nog bij Chroesjtsjov heeft ingespannen. De geschiedenis van misbruik van de psychiatrie voor politieke doeleinden in de DDR is een nog ongeschreven hoofdstuk.

Of dit op korte termijn zal veranderen is de vraag. De eerder genoemde Hans Joachim Maaß die decennia lang als psychotherapeut en psychiater in Halle heeft gewerkt, verwijst slechts éénmaal naar Waldheim, een psychiatrische inrichting tussen Leipzig en Dresden. De volstrekt perverse misdadigheid van het SED-regime kwam met name tot uiting in de aanhouding en opsluiting zonder vorm van proces van lieden die om wat voor reden dan ook als lastpakken of querulanten werden gezien. Ook na eventuele vrijlating bleven ze in een levenslang isolement verkeren.

Begin jaren negentig heeft Ernst Klee een aantal van die troosteloze bewaarinrichtingen in de voormalige DDR bezocht, en met enkele bewoners gesproken. In weekblad *Die Zeit* van 29 oktober 1993 publiceerde hij zijn bevindingen. Het jaar daarvoor bleken in Ueckermünde in het noorden van Oost-Duitsland gehandicapten te zijn ondergebracht in een omgeving die deed denken aan Roemenië na de val van Ceaucescu. Gebreken die ook de psychiatrie in westerse landen aankleven, waren in de DDR nog schrijnender, omdat het maatschappelijk middenveld volledig ontbrak. Elk corrigerend tegenwicht was dus afwezig: psychiatrische inrichtingen waren grootschalige dwangburchten, bedoeld om maatschappelijk en politiek onaangepasten monddood te maken. Bij de slachtoffers drong de herinnering aan *alte Praktiken* zich onweerstaanbaar op. Sociaal-psychiatrische noties speelden bij de behandeling geen enkele rol. Officieel was de situatie in de DDR immers zo dat geen mens hieronder zou behoeven te lijden.

Toch was Waldheim gereserveerd voor 'bijzonder gevaarlijke zieken.' Hun ziekte bestond uit het kennelijk ongeneeslijk verlangen de DDR de rug toe te keren. Een van de patiënten werd na elke mislukte poging in Waldheim afgeleverd; hij verbleef er in totaal elf jaar. Op zijn rondreis door de voormalige DDR bezocht Klee ook een aantal instellingen voor geestelijk gehandicapten. Hij kwam tot een nog somberder slotsom: in '*bildungsunfähige Kinder*' was de overheid helemaal niet geïnteresseerd. Ook de toestanden in de *Jugendwerkhöfe*, voeg ik hieraan toe, waarin weerspannige pubers en adolescenten werden ondergebracht, tartte elke beschrijving. Ueckermünde kwalificeerde Klee kortweg als Horrorstation gevuld met vervuilde bewoners die er bleken aangelijnd als gevaarlijke dieren. In Schwerin toonde een lid van de vaste kamercommissie voor sociale zaken en volksgezondheid van de deelstaat zich overigens niet onder de indruk van Klees verslag en het bijgevoegde fotomateriaal: '*das sind doch Gehirndefekte, nicht förderungsfähig.*'

▽
Honecker bij het
gerechtshof in 1992.

▷ Interview met Ronald Augustin, Amsterdam, 3 juli 2006.

▷ Ibidem.

▷ Netty de Laat, 'Ronald Augustin', Rode Hulp, 7 (juli 1974) 16.

▷ Rondschriften, ongedateerd (na 26 februari 1973, vonnis in het proces-Mahler), J. van Steenis, Rode Hulp, aan Bond van Wetenschappelijke Arbeiders (BWA), in: IISG, BWA-archief, map Correspondentie 1970-1973 (niet afab.).

Nederlandse sympathisanten van de RAF

NETWERK VAN ADVOCATEN, ARTSEN EN ACTIVISTEN

Najaar 1977: plotseling wordt Nederland direct geconfronteerd met het geweld van de Rote Armee Fraktion. In de Bondsrepubliek woedt de Deutscher Herbst: het hoogtepunt van de confrontatie tussen de staat en het linkse terrorisme. Als RAF-leden bij ons een veilig heenkomen zoeken, komt het tot schietpartijen met de politie. In Den Haag raakt een politieagent gewond en een paar dagen later schiet het RAF-lid Knut Folkerts in Utrecht zelfs een politieman dood. Zes weken later is er in Amsterdam opnieuw een wilde schotenwisseling.

Na die schietpartijen zitten drie RAF-leden in Nederland achter de tralies: Knut Folkerts, Christof Wackernagel en Gert Schneider. Strafzaken en Duitse uitleveringsverzoeken hangen hen boven het hoofd. In de gevangenis zitten de drie volkomen geïsoleerd, omdat de Nederlandse overheid geen enkel risico wil lopen. Maar helemaal alleen staan de gevangenen er niet voor. Jonge advocaten die al enige naam hebben gemaakt, als Pieter Herman Bakker Schut en Gerard Spong bieden hun diensten aan. Als de gevangenen uit protest tegen de 'isolatiefolter' in hongerstaking gaan, krijgen ze bovendien hulp van vertrouwensartsen, onder wie de progressieve psychiater Frank van Ree. Deze artsen protesteren luidkeels tegen de situatie in de gevangenschappen in Maastricht en Scheveningen. Activisten van onder meer het *Rood Verzetfront* zorgen voor aanvullende hardere acties.

Een deel van deze advocaten, artsen en activisten behoort

tot het netwerk van RAF-sympathisanten dat al eerder in de jaren zeventig in Nederland is ontstaan. Al heel vroeg kregen sommige linkse wetenschappers en journalisten interesse voor de politieke ideeën van de RAF. De militante organisatie *Rode Jeugd* ontwikkelde daarnaast ook een warme belangstelling voor de strijdmethode van de stadsguerrilla. En verder liepen enkele Nederlandse actiegroepen al snel na de arrestatiegolf in juni 1972 (direct na de eerste bommencampagne van de RAF in mei 1972) te hoop tegen de naar het scheen loodzware detentieomstandigheden van Ulrike Meinhof en haar kameraden. Een sleutelmoment in het ontstaan van dit Nederlandse engagement met de RAF was de zaak-Augustin, die speelde in 1974 en 1975. De detentiesituatie van het enige Nederlandse RAF-lid, Ronald Augustin, en het proces tegen hem in West-Duitsland maakten in Nederland grote zorg en verontwaardiging los.

Jacco Pekelder (1967) is historicus en werkt op het Duitsland Instituut Amsterdam. In oktober 2007 zal van hem verschijnen *Sympathie voor de RAF. De Rote Armee Fraktion in Nederland, 1970-1980*.

De zaak-Augustin

De Amsterdamse graficus Ronald Augustin (1949) belandde eind 1969, op zoek naar de revolutie, in West-Berlijn. Daar was de sfeer zeer gespannen; er waren harde botsingen met de politie en de eerste gewapende links-radicale groepen vormden zich. In de tweede helft van 1970 kwam Augustin in direct contact met Gudrun Ensslin en Andreas Baader, die juist waren begonnen met de opbouw van de RAF. Langzaam raakte Augustin hierbij steeds verder betrokken en uiteindelijk ging hij eind november 1971 ook zelf geheel ondergronds. Al snel prijkte zijn foto bij die van Baader, Meinhof en de rest op de opsporingsplakaten die overal in Duitsland werden verspreid. Na de arrestatiegolf van 1972 regelde hij onder meer een veilige woning in Amsterdam, waar de leden van de RAF die nog vrije voeten waren, zich terug konden trekken.¹

Op 24 juli 1973 was hij vandaar onderweg naar Hamburg toen hij in de internationale trein, ergens tussen Oldenzaal en Bentheim, tegen de lamp liep. 'Het was nogal heet in de trein,' zo herinnerde Augustin zich die onfortuinlijke gebeurtenis, 'en ik had maar één tasje bij me'. Dat viel enigszins op, omdat 'in die tijd in de trein bijna alleen echte reizigers zaten, met hele koffers en zo'. Bovendien kwam de West-Duitse douanier wat eerder langs dan hij had gedacht. 'Mijn Ballermann (knaller, JP) zat nog in mijn tasje, terwijl ik dat ding op de wc in mijn broek had willen steken.' Verbaasd over zo weinig bagage, wilde de douanier in Augustins tasje kijken. 'Toen heb ik mijn pistool eruit getrokken en op hem gericht. De twee meisjes die ook in de coupé zaten, waren meteen enorm in paniek en stortten zich zo ongeveer op me. Toen stond ik voor de keuze: me overgeven of schieten, met alle risico's van dien.' Geschoten werd er niet en Augustin werd ingerekend en aangeklaagd wegens poging tot doodslag en lidmaatschap van een terroristische organisatie, de RAF.²

In eerste instantie maakte die arrestatie in Nederland niets los. Zijn moeder Johanna Augustin-Bas en zijn zus Monique bezochten hem in de gevangenis en concentreerden zich verder op de juridische procedures in West-Duitsland. Augustin kreeg juridische bijstand van enkele West-Duitse advocaten die ook andere RAF-leden bijstonden. Begin juni 1974, bijna een jaar na zijn arrestatie, werd pas voor het eerst voor Augustin geprotesteerd. In Hannover, waar Augustin op dat moment sinds een maand in

eenzame opsluiting gevangen zat, belegden enkele RAF-solidariteitscomités en RAF-advocaten samen met moeder Augustin een persconferentie. Zo gaven zij het startsein voor een driedaagse zitstaking voor het ministerie van Justitie van de deelstaat Niedersachsen die verantwoordelijk was voor de gevangenis in Hannover.

Door de acties in Hannover was ook de aandacht van de Nederlandse groep Rode Hulp gewekt. In juli 1974 wijdde ze een artikel in haar maandblad aan Augustin.³ De Rode Hulp was in het voorgaande jaar opgericht om bijstand te verlenen aan het Rode Jeugdlid Luciën van Hoesel. Deze was in 1972 gearresteerd en zat sindsdien in de gevangenis in Scheveningen. Vanaf het begin was de Rode Hulp er echter op uit geweest om ook andere 'linkse activisten te helpen, als ze door het machtsapparaat van de kapitalistische maatschappij (werden) aangevallen', zoals het in een rondschrijven dat kort na de oprichting werd verspreid, heette. Ze keek daarbij over de nationale grenzen heen, omdat ze meende dat 'Nederland niet een apart landje (was) op deze wereld, maar een geïntegreerd onderdeel van de imperialistische maatschappij'.⁴

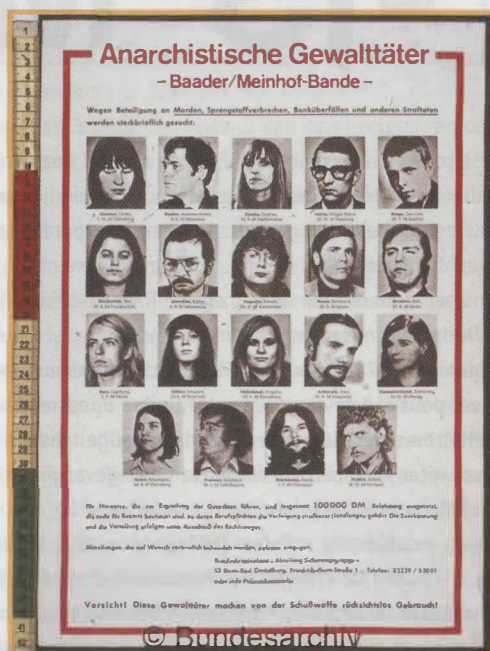
Vervolgens meldde zich op 23 augustus 1974 een *Komitee Anti Duitse Terreur* met een persconferentie in Amsterdam. Achter dit KADT stonden in ieder geval moeder Augustin en zus Monique. Ronald Augustin herinnerde zich later dat hij het was die het idee had opgeworpen om ook in Nederland actie te gaan voeren. Op zijn aanraden benaderden moeder en zus rond deze tijd ook de advocaat (en universitair medewerker) Pieter Herman Bakker Schut, die enige tijd later inderdaad zou opduiken bij de acties rond Augustin. Deze linkse,

Interview met Ronald Augustin, Amsterdam, 3 juli 2006, Annetje Hendriks, "Dan ben ik maar een idioot" [interview met Pieter Herman Bakker Schut], *De Groene Amsterdammer*, 19 oktober 2002, Levensloop van Bakker Schut, opgesteld door Ireen van Ditschuyzen, 1977, in: IISG, Archief Ireen van Ditschuyzen, Map 60, 'Interview Bakker Schut', en P.H. Bakker Schut, 'Het nieuwe fascisme in de BRD', in: Arthur Lehning, H. Wielek en P.H. Bakker Schut, *Duitsland: voorbeeld of waarschuwing?* (Baarn 1976) 58-78, aldaar 58.

Rode Hulp, 8 (sept./okt. 1974), Voor meer over informatie over Sjef Teunis: Jacco Polder, 'Links slachtoffer-schap. De RAF als afrekening met de Duitse schuld', in: Patrick Dassen, Ton Nijhuis en Krijn Thijs (red.), *Duitsers als slachtoffers. Het einde van een taboe?* (Amsterdam 2007) 305-335.

Pamflet 'Lufthansa bezet - Bedrijfsleven medeschuldig aan folter' en Informatiebulletin, 27 september 1974, KADT, in: IISG, Ronald Augustin Collection (RAC), map 14.

Opsporingsposter uit 1972: Ronald Augustin staat in het midden tussen de overige RAF-leden.

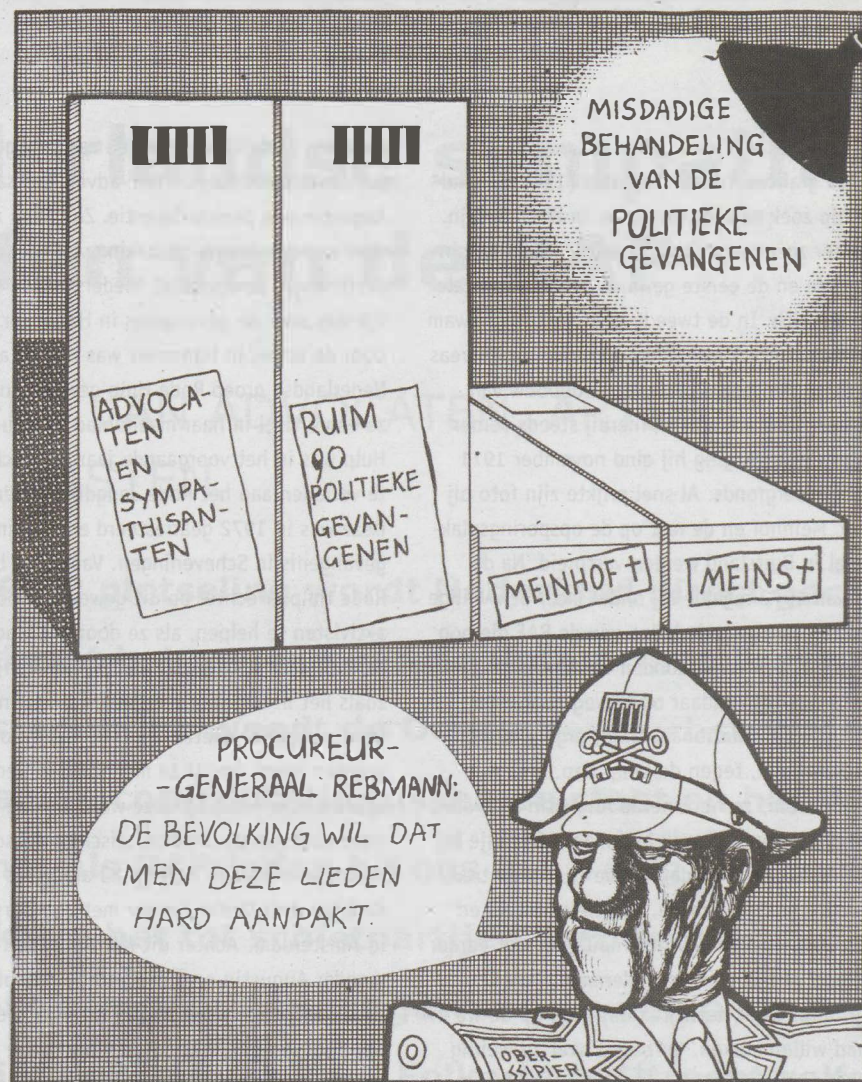
ISOLATIE

Roodv

▷ Informatiebulletin, oktober 1974, KADT, en Pamflet 'Poging tot moord op Ronald Augustin', 19 oktober 1974, Rode Hulp, Eindhoven, beide in: RAC, map 14.

▷ Brief, 8 oktober 1974, minister Van der Stoep, Den Haag, aan mevrouw Augustin-Bas, Amsterdam, en Brief, 24 oktober 1974, Directie Algemene Zaken, ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag, aan mevrouw Augustin, met een korte samenvatting en een uitgebreid verslag (waarschijnlijk van de hand van Teuns) van de bespreking van 21 oktober 1974 ten ministerie, beide in: RAC, map 14.

HOOD VERZETSFRONT

postbus 384 hoogeveen giro 3720793

IS MOORD

activistische jurist was indertijd al een bekend gezicht. Niet alleen had hij eerder al Van Hoesel verdedigd, maar hij was ook presentator geweest van een tv-programma over recht, getiteld *Kort Geding*. Kort tevoren was hij wegens een andere zaak al met enkele RAF-advocaten in West-Duitsland in contact gekomen.⁵ In september 1974 kwam *Rode Hulp* met een themanummer over politieke gevangenen in de Duitse Bondsrepubliek. Het bevatte onder meer Nederlandstalige teksten over 'verwetenschappelijkte folter' van RAF-gevangenen door middel van isolatiedetentie en onderbrenging in nagenoeg geluiddichte ruimtes. Dit laatste werd in West-Duitse links-radicalen kringen met een wetenschappelijke term 'sensorische deprivatie' genoemd, het ontzeggen van prikkels aan de zintuigen. De Nederlandse psychiater Sjeff

Teuns had die term ruim een jaar eerder ingevoerd in het West-Duitse discours over het vermeende slachtofferschap van de RAF-gevangenen. *De Rode Hulp* introduceerde haar nu ook in het Nederlandse debat over de RAF.⁶ Op 13 september 1974 begon een collectieve hongerstaking van de gedetineerde RAF-leden, waaraan ook Augustin deelnam. Onder druk hiervan schakelde het KADT een tandje bij en bezette het directiekantoor van de West-Duitse luchtvaartmaatschappij Lufthansa in Amsterdam. Onder de leus 'Verplaatsing van Ronald Augustin uit de dodenvleugel! – Bedrijfsleven medeschuldig aan folter' eisten het comité dat de directie van Lufthansa bij de autoriteiten protest aan zou tekenen tegen de behandeling van Augustin en andere 'politieke gevangenen'.⁷ Tegelijk verhoogde het KADT de pressie op de Nederlandse

regering. Volgens het comité spande minister van Buitenlandse Zaken Max van der Stoep (PvdA) zich volstrekt onvoldoende voor Augustin in. Zijn geruststellende woorden in de pers over Augustins detentiesituatie werden in een bulletin van het KADT zelfs vergeleken met de vooroorlogse uitspraak van de toenmalige minister-president Colijn: er is niets aan de hand, slaapt u maar rustig. Terzelfder tijd riep de *Rode Hulp* 'alle humanistische krachten in Nederland op om met de meest nadrukkelijke middelen te protesteren tegen het folteren van politieke gevangenen in Duitsland en in het bijzonder Augustin'. Ook werd de Vaste Kamercommissie van Justitie attent gemaakt op de zaak.⁸

De delegatie-Rüter

Intussen had Ronald Augustin in de West-Duitse gevangenis enige keren dwangvoeding ondergaan. Daarbij werd hij door een gevangenisarts gevoed via een flexibele buis die in de slokdarm werd gebracht, wat zeer pijnlijk was geweest. Net nadat deze crisis achter de rug was, kwam het op 21 oktober 1974 tot een onderhoud van Johanna Augustin met minister Van der Stoep. Daarbij waren ook Bakker Schut en Sjef Teuns aanwezig. Het gesprek leverde echter weinig meer op dan de toezegging door de minister dat hij de zaak nauwlettend zou (laten) volgen.⁹ Onverwacht kwam uit een andere hoek echter steun voor Augustin. Van 4 tot 6 november 1974 maakte een vijfköppige delegatie onder leiding van de Amsterdamse hoogleraar strafrecht Frits Rüter een inspectiereis naar West-Duitsland. Deze groep had zich eind oktober op eigen initiatief gemeld, zonder vooroverleg met de advocaten of met de Nederlandse overheid. Rüter had de leden zelf uitgezocht: de medicus Herman van Geuns, longarts in Rotterdam en oud-voorzitter van *Amnesty International* in Nederland, de jurist en *NRC*-journalist Frank Kuitenbrouwer, de advocaat Willem van Bennekom en ten slotte de journalist Ton Crijnen van het (katholieke) opinieblad *De Tijd*.¹⁰

De West-Duitse autoriteiten ontvingen de delegatie-Rüter zeer gastvrij, waarschijnlijk omdat ze verwachtten dat die positief over Augustins detentiesituatie zou berichten. Het wantrouwen waarmee het Augustin-kamp de delegatie-Rüter onthaalde, was navenant. Augustin zelf weigerde ook de delegatie-Rüter in zijn cel te woord te staan.

Na terugkomst bewezen Rüter en zijn reisgenoten echter dat zij in geen enkel opzicht naar de pijpen van de West-Duitse gastheren hadden gedanst. Hoewel de delegatie zich in het verslag dat zij openbaar maakte, veel redelijker en veel minder ideologisch opstelde dan het KADT, loog haar conclusie er toch niet om.

Augustins detentiesituatie werd volgens de delegatie 'zeker niet volledig (...) gerechtvaardigd door de daarvoor aangevoerde veiligheidsargumenten'. Het was een toestand die 'welhaast (moest) leiden tot het blokkeren van elementaire menselijke contacten, die juist in een gevangenisituatie terwille van de instandhouding van de persoon gehandhaafd dienen te worden'.¹¹

Het proces tegen Augustin

Daarmee konden Augustin en zijn ondersteuners zeer tevreden zijn. Het beeld dat het Nederlandse RAF-lid en de overige RAF-leden in West-Duitse gevangenis aan onmenselijke behandeling bloot stonden, was waarschijnlijk niet eerder zo geloofwaardig – door een hoogleraar, een arts, een advocaat en twee keurige, niet per se linkse journalisten – aan de man gebracht. Het succes vormde voor het Augustin-kamp een gunstige opmaat naar de rechtszaak tegen het Nederlandse RAF-lid die op 18 februari 1975 van start zou gaan. In de aanloop naar dat proces verschenen ook eindelijk de eerste grote portretten van Augustin in Nederlandse kranten. Daarnaast werden moeder en zus geïnterviewd over hun bezoeken aan de gevangenis en hun ontmoeting met Van der Stoep.¹²

In de berichtgeving in de Nederlandse media over het eigenlijke proces stonden aanvankelijk de vele veiligheidsmaatregelen centraal. Zo voltrok de rechtszaak zich in een speciaal gebouw binnen de muren van een gevangenis, een 'onneembaar bolwerk', aldus *NRC Handelsblad*. De RAF-advocaten en de Nederlandse journalisten beschouwden het Augustin-proces daarom ook als een 'generale repetitie' voor de rechtszaak tegen Meinhof, Baader en Ensslin, de kopstukken van de RAF. Dat proces zou later dat jaar beginnen in een speciaal gebouwde rechtszaal bij de gevangenis in Stuttgart-Stammheim.¹⁴

Daarnaast zorgde het verhoor van de directeur van de gevangenis van Hannover op de tweede procesdag voor veel verontwaardigde reacties. Duidelijk werd dat over Augustins isolatiedetentie op hoog politiek niveau was besloten en dat politie en justitie in West-Duitsland de veiligheid van de gevangenis voorrang hadden gegeven boven de gezondheid van de Nederlandse gevangene. 'Steeds meer blijkt dat de lijdensweg van Ronald Augustin gedurende zijn voorarrest niet iets is, dat sluwe advocaten hebben uitgedacht', schreef *Volkskrant*-correspondent Jan Luijten. *Die Welt* constateerde onder meer op basis van Luijtens artikel een 'Stimmungsumschwung' in de Nederlandse berichtgeving over het proces ten nadele van de West-Duitse justitie.¹⁵

Niet alleen de veiligheidsmaatregelen, maar ook Augustins herhaaldelijke woede-uitbarstingen in de rechts-

Crijnen zou even later het eerste serieuze Nederlandse boek over de RAF publiceren: *De Baader-Meinhofgroep* (Utrecht en Antwerpen 1975).

Verslag van enkele bevindingen van een groep van 5 Nederlanders, die zich van 4-6 november 1974 op de hoogte hebben gesteld van de omstandigheden, waaronder de Nederlander Ronald Augustin te Hannover wordt gedetineerd, Amsterdam, november 1974, in: Archief Willem van Bennekom (privébezit, mogelijk in de toekomst IISG), map 5.

Handelingen der Staten Generaal. Tweede Kamer, 1974-1975, Aanghangsel, nr. 482, 370-374.

Hans Hoffmann, 'Ronald en het recht. Een handvol uiteenlopende meningen', *Het Vrije Volk*, 15 februari 1975, en *KADT*-krant, 2, februari 1975, in: RAC, map 14.

Sytze van der Zee, 'Proces tegen Augustin in onneembaar bolwerk', en 'Proces Augustin in waar bastion begonnen', *NRC Handelsblad*, 7 en 19 februari 1975.

▶ Jan Luijten, 'Augustins isolatie was hoog bevel. Gevangensdirecteur ontijkt vragen', de Volkskrant, 20 februari 1975, en 'Wie Augustin sein Prozeß stört', Die Welt, 21 februari 1975.

▶ 'Aanklacht ingediend: Augustin beschuldigd van passenvervalsing. Ook Nederlander als verdediger', de Volkskrant, 27 februari 1975.

▶ Wim Hoffmann, "Augustin: Een serieus politiek strijder. Mr. Bakker Schut kritiseert atmosfeer in West-Duitsland", Algemeen Dagblad, 8 maart 1975.

▶ ANP-persberichten, 24 april 1975, in: IISG, Collectie Willem de Haan, map 3, en 'Rechter over persoonlijkheid Ronald Augustin: "Geen killer maar een kleine dwaas"', Het Parool, 24 april 1975.

▶ In 1979 zou Augustin ook weer op vrije voeten komen.

zaal vormden overigens een voorproef van het agressief-schreeuwerige Stammheim-proces. Ook hierover schreven de Nederlandse verslaggevers met verbazing. Wellicht vanwege de enorme belangstelling in Nederland voegde Bakker Schut zich na enkele procesdagen bij het team van Augustins advocaten. In zijn optreden in de rechtbank en in de vaderlandse media trachtte hij de rechtsgeldigheid van het proces in twijfel te trekken. Hij wierp onder meer de vraag op of de trein waarin Augustin zat zich eigenlijk wel op West-Duits grondgebied had bevonden op het moment van zijn aanhouding.¹⁶ Veelzeggend waren de uitspraken van Bakker Schut in een uitgebreid interview in het *Algemeen Dagblad*.¹⁷ Hij typeerde Augustin, die zoals gezegd soms verward over kwam, als 'een volkomen ernstig politiek strijder'. Hij verwees daarbij naar de strijdbare, politieke verklaring die zijn cliënt enkele dagen eerder tegenover de rechtbank had afgelegd.

Verder betoogde Bakker Schut dat de rechtsstaat in de Bondsrepubliek nog maar 'een façade' was. Augustins 'jarenlange isolatie' kon men volgens hem 'rustig beschouwen als een vorm van marteling'. Het folteren was 'misschien niet opzettelijk gebeurd, maar wel vanzelf voortgevloeid uit het Westduitse systeem'. Bakker Schut: 'En dat vind ik juist het enge. Het doet me denken aan de Hitlerjaren.'

Het maakte ook de gewelddadige acties van de RAF begrijpelijker. 'Het kan onmogelijk zijn op vreedzame wijze een verandering van de samenleving te bereiken', meende Bakker Schut. De advocaat betoogde ook dat de RAF 'nooit zo-maar-wat in de lucht (had) laten vliegen'. Hij verwees daarbij naar de twee autobommen die de RAF op 24 mei 1972 bij het Amerikaanse hoofdkwartier in Heidelberg had laten ontploffen. Volgens de RAF was dat een aanval geweest op een computercentrum van het Amerikaanse leger dat een functie vervulde voor de bombardementen in Vietnam.

Nuchter beschouwd lijkt de bomaanslag echter meer het karakter te hebben gehad van een cynische wraakactie. Tegenover de vele Vietnamezen die door Amerikaanse bommen om het leven waren gekomen, had de RAF drie gedode Amerikaanse soldaten en vijf gewonden gesteld. Interessant is nog de visie van Bakker Schut op zijn functie als advocaat. De eerste taak van een advocaat, vertelde hij de AD-journalist, was het om 'de bedoelingen van (zijn) cliënt te dienen'. Welnu, Ronald Augustin wil in de eerste plaats zijn politieke overtuiging tot uitdrukking brengen. Wat dat betreft laat hij zich trouwens niets voorschrijven door ons advocaten. Augustin loopt bewust het risico dat hij door zijn politieke optreden uiteindelijk een zwaardere straf krijgt.

Het was dan ook niet zonder ironie dat de rechter in het vonnis dat op 24 april 1975 werd uitgesproken, Augustin juist kwalificeerde als een 'kleine Spinner', een 'dwaas'.¹⁸ Anders dan het openbaar ministerie, dat tijdens het proces daarover opmerkelijk genoeg twijfels had gekregen, achtte de rechtbank onomstotelijk bewezen, dat Augustin lid was geweest van de criminele organisatie RAF. Tot de harde kern had hij volgens de rechters echter nooit behoord. Hij had hand- en spandiensten voor de eigenlijke terroristen verricht, zonder precies te weten waar die mee bezig waren. Verder achtte de rechtbank bewezen dat hij zich had verzet tegen een ambtenaar in functie (de douanebeambte), dat hij documenten had vervalst en zich schuldig had gemaakt aan overtreding van de wapenwet. Al met al was dat goed voor een veroordeling tot zes jaar gevangenisstraf. Afgezet tegen de negen jaar die het openbaar ministerie had geëist, was dat een mild vonnis.¹⁹

Het netwerk afgerond

Bakker Schut was intussen volledig geïnvolveerd in de RAF-solidariteitsbeweging die in West-Duitsland steeds meer grip op de radicaal-linkse milieus kreeg. Onder zijn auspiciën was eind 1974 al in Utrecht een *Comité Internationale de Défense des Prisonniers Politiques en Europe* opgericht. Dat comité bestond uit enkele advocaten en aantal artsen uit Nederland, België, Frankrijk en Italië die zich wensten in te zetten voor de gevangen zittende leden van de RAF (en eventueel ook voor andere 'politieke' gevangenen). In april 1975 zou daarvan een Nederlands filiaal worden opgericht, het *Medisch-Juridisch Comité voor Politieke Gevangenen (MJC)*.

De zaak-Augustin had kortom als een soort katalysator de afronding in gang gezet van een Nederlandse netwerk van RAF-sympathisanten. Let wel: dit begrip 'sympathisanten' moet ruim worden opgevat en niet perse pejoratief, al is het destijds wel als scheldwoord gemunt. Hier wordt er een breed palet van linkse en radicaal-linkse Nederlanders mee aangeduid, van wie het merendeel niets voor de gewelddadige acties van de RAF voelden. Aan de ene kant stonden mensen die simpelweg opkwamen voor de *underdog*, de RAF-gevangenen die in hun ogen geplet dreigden te worden door de staat. Aan het andere uiterste stonden echte aanhangers van de RAF die ook hier streefden naar een gewelddadige revolutie en zich vanaf 1977 zouden verzamelen in het *Rood Verzetsfront*.

In de maanden en jaren erna zou dit netwerk 'goede' diensten bewijzen aan de publieke ondersteuning van de verdediging van de RAF tijdens het grote proces in Stammheim. Via de publicaties en bijeenkomsten van het MJC werd voortdurend gunstig getinte informatie

STAATSDWANGVOEDING

over de RAF verspreid. Het effect daarvan werd versterkt doordat enkele prominente journalisten van de VARA, VPRO, Vrij Nederland en *Haagse Post* direct bij de activiteiten van het *MJC* betrokken waren.

Hun *finest hour* zouden de RAF-sympathisanten in Nederland echter pas vanaf het najaar van 1977 beleven. Zij zouden zich volop in de strijd storten tegen de isolatiedetentie en de sensorische deprivatie waaronder

de drie hier gearresteerde RAF-leden volgens hen in Nederlandse gevangenissen te lijden hadden. Vooral tijdens de zes weken durende hongerstaking van Folkerts, Wackernagel en Schneider zouden advocaten, artsen en activisten de overheid flink onder druk weten te zetten. Het netwerk van Nederlandse RAF-sympathisanten dat tijdens de zaak-Augustin was ontstaan, bewees hen daarbij goede diensten.

Die Partij hat immer recht

TWEE JAAR IN EEN STASI-CEL

Thomas Lukow heeft een missie: de werkelijkheid van het leven in een totalitaire staat laten zien. Hij heeft twee jaar vastgezeten voor een poging tot *Republikflucht* uit de DDR, dus hij begrijpt niets van de *ostalgie* in het oosten van Duitsland. Maar hij ergert zich ook aan het onbegrip en de onwetendheid in de rest van Europa over het 'reëel existierend socialisme'.

Begin mei was hij in Nederland. Met een vol programma; per dag bezocht hij minstens twee scholen. Voor een bezoek aan het Pentacollege Angelus Merula had hij precies een ochtend gepland, want hij moest alweer om een uur op de Duitse ambassade zijn en daarna had hij een voordracht op de Duitse school in Den Haag. Hij vroeg nog hoe lang het rijden was naar Den Haag en hoe hard je mag rijden. Dat er trajectcontrole is, wilde hij niet geloven. Zijn vrouw, die met hem meegekomen was, wel. Gelukkig praatte hij voor ons rustiger dan hij zei te rijden. Ook de leerlingen bleken hem later goed te kunnen verstaan.

We hadden flink wat tijd gereserveerd om ook alleen met Lukow te kunnen praten. Maar voor we er erg in hadden, stond de eerste groep van vijftientig vwo-5 leerlingen al voor de deur van het lokaal. Lukow bleek een boeiend verteller; de tijd was omgevlogen.

Zodra de leerlingen zaten, stelde Lukow hun een vraag: 'Wat is democratie en wat is een rechtsstaat?' Ik wil jullie iets vertellen over hoe het is om te leven in een staat waar burgerrechten ontbreken.' Daarna liet hij een kort fragment zien uit de *Andere Tijden* uitzending van oktober 2000 over Hohenschönhausen waarin hij en een andere voormalige gevangene lieten zien waar, hoe en waarom ze in de Stasi-gevangenis hebben gezeten. Het gevangenisregime probeerde de gevangenen psychologisch kapot te maken. Dat begon al direct na binnen-

komst. 'We hadden in een geblindeerd busje gezeten. Waar we naar toegingen wisten we niet. We mochten niet praten. We gingen een voor een naar binnen zodat je niet wist waar de anderen waren gebleven. We mochten geen enkel contact hebben met medegevangenen en de buitenwereld. Mijn ouders wisten alleen dat ik was vastgezet vanwege een vluchtpoging naar het Westen. Dat stond op een kaartje dat ze hadden gekregen na mijn arrestatie. Maar waar ik zat en hoe lang het zou duren, wisten ze niet.'

Kalashnikov

'Toen ik zes jaar oud was, ging ik bij de *Jungpioniere*. Dat was in 1965. We hadden van die blauwe halsdoeken. Ieder kind wil op die leeftijd ergens bij horen. Het was zeer militaristisch, met veel gemarcheer met fakkels enzo. Dan zei onze leider: 'Für Frieden und Sozialismus. Seit bereit!' en dan moesten wij antwoorden: 'Immer bereit!' en een militaire groet brengen.'

Thomas laat de liedjes horen die ze bij de *Jungpioniere* zongen, *Die Partei, die Partei, die Partei hat immer recht* en *Wenn ich groß binn, gehe ich zur Volksarmee*. 'Bij de *Jungpioniere* speelden we ook soldaatje. De slechten waren altijd de Amerikanen en Israëliërs. Degene die had gewonnen mocht als beloning met een Kalashnikov schieten. Het blijft natuurlijk wel opmerkelijk dat je in Duitsland na de oorlog de Israëliërs slecht moest vinden.'

'Met je veertiende werd je lid van de *Freie Deutsche Jugend*. Iedereen werd lid, want anders kon je niet zomaar naar de film of het theater. Je kon geen eindexamen doen en geen studie gaan volgen. Maar ook niet naar de disco en dus geen meisjes ontmoeten. Middelbare scholieren en studenten moesten ook lid worden van de *GST*, dat betekent *Gesellschaft für Sport und Technik*. Dat klinkt vriendelijk en onschuldig, maar in werkelijkheid was het een paramilitaire organisatie. Je leerde er marcheren, exerceren en met wapens omgaan. De DDR had de meest gemilitariseerde samenleving in Europa.' Voorzichtig kwamen op deze leeftijd ook de eerste vragen. Maar op zijn middelbare school werden die niet gewaardeerd. 'Het marxisme heeft altijd gelijk, omdat het juist is.' Met dat soort antwoorden moest Thomas het doen.

Stones

'Zoals iedereen op die leeftijd begon ik me voor popmuziek te interesseren. Maar popmuziek was een gevoelig

onderwerp in de DDR. Dat was kapitalistische muziek die de juiste klassengeest bij de jongeren ondermijnde. Dus Westerse popmuziek, de Beatles en de Stones, was verboden. In plaats daarvan kwam een slap aftreksel dat het socialisme verheerlijkte. En als je zelf muziek maakte en wilde optreden, moest je toestemming

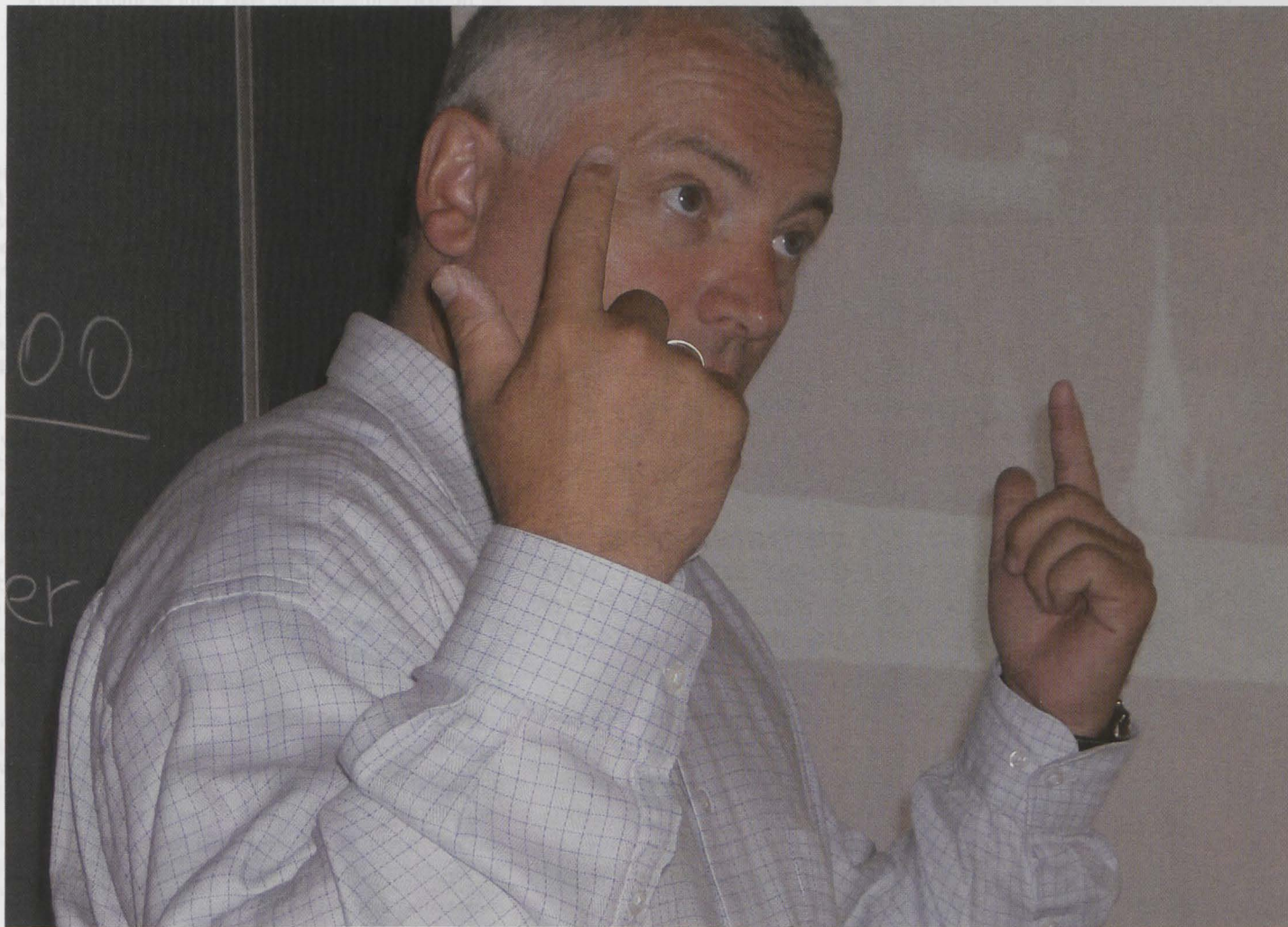
Popmuziek in de DDR: opgewekte liedjes over landarbeiders die voor het socialisme op hun tractor rijden.

vragen bij het *Kulturamt*. Daar keken ze of je teksten in orde waren, of je geen Engels gebruikte en of je haren niet te lang waren.' Als hij vertelt welke popliedjes door het *Kulturamt* goed gekeurd werden, zitten de leerlingen te gniffelen: opgewekte liedjes over landarbeiders die voor het socialisme op hun tractor rijden.

'Zo was ik bij een door de FDJ georganiseerd popconcert op de Alexanderplatz, in Berlijn. Er werd te veel gedron-

Tomas Lukow vertelt.

ken en het liep uit de hand. Toen greep de politie in, maar dat deed ze zo hardhandig dat mensen tot bloeden toe werden geslagen. Dat was voor mij de reden om het lidmaatschap van de FDJ op te zeggen. Maar wat dan? Ik was zeventien en een studie kon ik vanaf dat moment wel vergeten. Ik ben toen gaan werken: eerst als kelner, later als chauffeur. En ondertussen muziek

En dan die verhalen over de dingen die wel goed zouden zijn geweest, zoals de saamhorigheid die er toen was: quatsch.

maken. Maar officiële optredens zaten er natuurlijk niet meer in. We speelden in kerken.'

De muziek die Lukow en zijn vrienden maakten, noemden ze punk. Maar het was niet zozeer 'no future', als wel gewoon lol maken waar het hen om ging. 'Onze zanger zong uit het kookboek van zijn moeder.' Hij laat een foto zien van zo'n optreden, de leadgitarist staat

op de preekstoel van de kerk. Zou hij weten dat onze nationale poptempel Paradiso een gewezen kerk is? Hij heeft ook een foto van een prenatale Rammstein-bezetting. Jongens met lange haren, maar nog zonder macho-pose. Als hij dan ook een geluidsfragment laat horen, is het ongeloof groot. Het is een gezellig meezinger: drink met ons mee, dan vliegen we samen weg. Maar zo'n tekst zorgde wel voor grote problemen met de autoriteiten. Want of de tekst nu over een denkbeeldige of een daadwerkelijke reis ging, de zanger riep toch op het arbeidersparadijs te verlaten!

Vlucht

'Ik wilde het land uit, vrij zijn. Dan was er maar een oplossing: naar de Bondsrepubliek. Maar ik had geen zin om me aan de grens te laten neerknallen. Dus ging ik naar Tjecho-Slowakije. Nou, die grens werd even goed bewaakt als die in de DDR. Iemand vertelde mij dat je vanuit Hongarije eenvoudiger naar het Westen kon komen. Maar om daar te komen had je als DDR-burger een visum nodig. En die had ik niet. Toch heb ik geprobeerd om Hongarije in te komen. Maar voor de grens werd ik al opgepakt. Later hoorde ik dat er al een hele tijd een Tjecho-Slowaakse agent achter me aan had gezeten. Al bij de grens met de Bondsrepubliek had hij gedacht: da's nou typisch zo'n jongen uit de DDR die naar het Westen wil vluchten.'

'Eerst werd ik naar Bratislava gebracht en daarna naar Praag. Totaal heb ik in Tjecho-Slowakije dertig dagen vastgezeten. Vervolgens hebben ze me naar Berlijn gevlogen. Daar werd ik naar Hohenschönhausen gebracht. Maar dat wist ik toen nog niet. Je wist niet waar je was. Later ben naar Bautzen in Saksen overgebracht. In 1983 kwam ik na twee jaar gevangenschap vrij. Ik had gehoopt dat de Bondsrepubliek me vrij zou kopen. Dat soort dingen gebeurden. Voor honderdduizend mark liet de DDR mensen gaan. 33.700 mensen konden zo de DDR uit. Moet je nagaan wat dat de DDR heeft opgeleverd: bijna drieëneenhalf miljard mark! In wezen heeft de Bondsrepubliek het leven van de DDR gerekt. Dat deed ook het West-Duitse bedrijfsleven. Dat plaatste orders in de DDR, bijvoorbeeld voor huishoudelijke apparaten zoals broodroosters en mixers. Sommige ervan werden zelfs in gevangenschappen gemaakt! Maar goed, ik ben niet vrijgekocht. Blijkbaar had ik te weinig waarde.'

'Na mijn vrijlating kreeg ik een speciaal identiteitsbewijs, zodat de politie altijd kon zien dat ik gevangen had gezeten. En verder bleven ze me in de gaten houden. In mijn Stasi-dossier vond ik bijvoorbeeld dit verslag.' Hij leest voor: 'Lukow heeft een kleine eenkamerwoning. Hij houdt veel feestjes. De deelne-

mers zijn zowel van het mannelijk als het vrouwelijk geslacht. Ze zien er onverzorgd uit.' Ook mijn ouders, die beiden lid van de SED waren, werden ondervraagd: 'Hoe kan het toch dat een kind van socialistische ouders zo kan ontsporen?' en 'Wat is er toch fout gegaan in de opvoeding?' Uiteindelijk mocht ik vlak voor de val van de Muur naar de Bondrepubliek.'

'Daarna heb ik zeker tien jaar geen tijd gehad om me over Hohenschönhausen te bekommeren; ik trouwde, we kregen kinderen en ik moest een bestaan opbouwen als freelancer. Tot een vriendin me vroeg hoe het daar nou geweest was. Toen ontstond de drang om erover te vertellen. Veel mensen, en vooral scholieren, hebben geen voorstelling van wat de ware aard van het communisme was. Wat een dictatuur is. En dan die verhalen over de dingen die wel goed zouden zijn geweest, zoals de saamhorigheid die er toen was: quatsch. Democratie is geen paradijs, maar ze kent geen willekeur en rechtenloosheid. Dat wil ik kwijt.'

Dan is de tijd alweer bijna om. Toch wil Lukow nog een ding vertellen. 'Het kan raar lopen in het leven. Toen president Clinton Duitsland bezocht, kwam hij ook naar de Bondskanselarij in Berlijn. Ik was daar ook en ik heb hem de hand geschud. Als iemand mij toen ik nog in Hohenschönhausen vast zat, gezegd

Veel mensen, en vooral scholieren, hebben geen voorstelling van wat de ware aard van het communisme was.

had: 'Over twintig jaar ben jij in de Bondskanselarij bij de Bondskanselier van het verenigde Duitsland en daar zul je de hand schudden van de president van de Verenigde Staten,' dan had ik hem voor volslagen krankzinnig verklaard.'

DUITSLAND INSTITUUT

Duitsland Instituut Amsterdam (DIA)
Het DIA richt zich op de politiek, economie en geschiedenis van Duitsland (na 1945) vanuit Nederlands perspectief. De Onderwijsafdeling van het DIA organiseert voor docenten in het Voortgezet Onderwijs congressen, cursussen en excursies en ontwikkelt onderwijsmateriaal.

Duitslandweb

Op www.duitslandweb.nl vindt u informatie over Duitsland en leest u over actuele thema's uit de Duitse politiek, samenleving en (recente) geschiedenis. Deze website beschikt over een speciale Scholierenpagina en Docentenpagina met artikelen van en voor leerlingen en allerhande informatie voor docenten. Ook vindt u hier WebQuests voor het vak geschiedenis; deze digitale opdrachten kunt u eenvoudig in uw lessen inzetten.

www.duitslandweb.nl > Onderwijs

- > Scholieren
- > Docenten
- > WebQuests

'Das Leben der Anderen'

In de zomer van 2007 verschijnt onderwijsmateriaal bij de film 'Das Leben der

Anderen'. In de film, die in 1984 in de DDR speelt, bespioneert Stasi-agent Wiesler een succesvolle toneelschrijver en zijn vriendin. Het vakoverstijgende materiaal gaat uitgebreid in op de historische achtergronden bij de film en bevat vakspecifieke opdrachten en projectideeën. Het fullcolour materiaal beslaat circa 14 pagina's en kost € 12,50.

Nieuwsbrief

Ieder half jaar verschijnt de *Onderwijs-nieuwsbrief* in een oplage van 2.500 exemplaren. In de nieuwsbrief worden projecten en bijeenkomsten aangekondigd en onderwijsmateriaal gepresenteerd.

Bestellen materiaal en aanmelden *Onderwijsnieuwsbrief*:
bestellingen@dia.uva.nl

Duitsland Instituut Amsterdam
Prins Hendrikkade 189B
1011 TD Amsterdam
T (020) 525 36 90 F (020) 525 36 93
E dia@dia.uva.nl
I www.duitslandweb.nl
www.duitslandinstituut.nl

DUITSLAND INSTITUUT AMSTERDAM (DIA)

Ulrich Mühe als Stasi-agent Wiesler in de film 'Das Leben der Anderen'
© Foto: Cinemien Film & Video
(www.cinemien.nl)

Gedenkstätte Berlin-Hohenschönhausen

EEN STASI-MONUMENT IN BERLIJN

Hohenschönhausen is zo'n typische Oost-Berlijnse wijk uit de DDR-tijd; groepjes troosteloze flats met hier en daar een kleurtje dat de eentonigheid slechts benadrukt. Maar in het midden van de wijk staat lagere bebouwing, er staan zelfs enkele vrijstaande eengezinswoningen.

Wie hier de weg vraagt naar de 'Gedenkstätte Hohenschönhausen' - het monument over de Stasi-terreur - kan geveinsd onbegrepen worden aangekeken: 'Gibt es hier nicht'. Hier wonen oud-medewerkers van het *Ministerium für Staatssicherheit*. Zij waren ooit het schild en het zwaard van de partij en het lijkt er veel op dat ze dat nog steeds zijn. Overigens was het Stasi-complex, waar de 'Gedankstätte' is gevestigd, in de DDR-tijd op geen enkele kaart of plattegrond te vinden.

De *Vergangenheitsbewältigung* bij onze oosterburen richt zich niet alleen op het Derde Rijk, ook met vierenveertig jaar reëel existerend socialisme op Duitse bodem is men nog lang niet klaar. Maar terwijl de discussie over het nazi-verleden nu ook gaat over de Duitsers als slachtoffers, moet het debat over schuld

Het 'bestelbusje' van de Stasi (bekend van Das Leben der Anderen).

van en boete voor de daders uit de DDR-tijd eigenlijk nog op gang komen. Natuurlijk, Hitlers Derde Rijk ging al meer dan zestig jaar geleden ten onder, terwijl het einde van de DDR minder dan twintig jaar achter ons ligt. Tijd moet nog afstand en ruimte voor verwerking scheppen. Maar belangrijker is dat het communisme – anders dan het nationaal-socialisme – niet heel Duitsland in zijn greep had. Het ging maar om een deel van het land. Natuurlijk was de greep van het regime op dat deel groot; met 91.000 werknemers en 180.000 onofficiële medewerkers had de Stasi eenderde van de bevolking van de DDR letterlijk in kaart gebracht. Maar de gevolgen daarvan waren voor de samenleving als geheel minder rampzalig, al kunnen de individuele slachtoffers op het persoonlijke niveau dat natuurlijk heel anders ervaren hebben. Toch geeft dit alles onvoldoende antwoord op de vraag hoe het nu komt dat de Duitse samenleving in haar geheel eigenlijk schouderophalend aan haar communistische verleden voorbij gaat. Het lijkt wel of men aan één belast verleden meer dan genoeg heeft.

Dit tot groot ongenoegen van de slachtoffers van de Stasi. Wat hen steekt is dat het hoofdstuk DDR in het geschiedenisboek van Duitsland al geschreven lijkt te zijn. Ze willen dat hun verhaal gehoord wordt en dat het onrecht dat hun is aangedaan, wordt bestraft. Daarom wilden ze ook dat er op het Stasi-complex in Hohenschönhausen, dat na de *Wiedervereinigung* in 1990 was gesloten, een museum zou komen. Voormalige gevangenen richtten in 2000 de stichting *Berlin-Hohenschönhausen Gedenkstätte* op, die met het museum de geschiedenis van de gevangenis en de gevolgen van de onderdrukking onder een communistische dictatuur wil laten zien.

U-Boot

Tegenwoordig bezoeken jaarlijks meer dan 120.000 mensen het museum. Vrijwilligers – vaak voormalige gevangenen – verzorgen de rondleidingen. 'Zelf heb ik hier niet gevangen gezeten. Maar mijn vader wel en ook een vriend van mij,' vertelt een jonge Berlijnse gids in uitstekend Engels. 'Mijn vader is opgepakt nog voordat de Muur er stond. Hij was een liefhebber van Amerikaanse jazzmuziek. Maar zenders uit het Westen werden in het Oosten gestoord. Dus fietste hij op een dag naar de Amerikaanse sector om bij *Rias*, de *Rundfunk im amerikanischen Sektor*, te vragen of ze op een andere frequentie zouden kunnen uitzenden. Toen hij terugkwam, stonden ze hem al op te wachten. Zijn detentie heeft me mijn hele jeugd achtervolgd. Bij vriendinnetjes thuis kwam de politie vertellen dat ze maar beter

Interieur van een cel.

geen contact met mij konden onderhouden. Studeren mocht ik niet. En een vriend van mij hebben ze hier zeven maanden opgesloten omdat hij aan deze kant van de Muur, dus in Oost-Berlijn, naar een concert van de Rolling Stones wilde luisteren. Er was verteld dat de Stones in West-Berlijn zouden spelen, dus gingen hij en zijn vrienden erop af. Maar iedereen werd gearresteerd. De Stasi wilde niet geloven dat het alleen maar om muziek ging. Er moest meer achter zitten.' Oorspronkelijk huisvestte het complex in Hohenschönhausen een gaarkeuken van de NSDAP. In mei 1945 legde de Sovjetbezettingsmacht beslag op de gebouwen. Ze vestigde er Bijzonder Kamp Nummer 3, dat dienst deed als doorgangskamp. Van hier uit werden

Gedenkstätte Berlin-Hohenschönhausen
Genslerstraasse 66
1305 Berlijn

www.stiftung-hsh.de

zo'n 20.000 gevangenen doorgestuurd naar andere Sovjet-kampen, waaronder het voormalige Sachsenhausen. Lang niet iedere gevangene was een nazi, de Sovjets gaven een brede interpretatie aan het begrip 'vijandig element'. In de anderhalf jaar van zijn bestaan

Een roker en een niet-roker samen in een cel. Dan hoopten ze dat de spanning flink zou oplopen.

- in oktober 1946 werd het kamp gesloten - kwamen meer dan 3000 mensen in Hohenschönhausen om. De stoffelijke overschotten werden in bomkraters of op vuilstortplaatsen in de omgeving verbrand. Daarna werd het omgebouwd tot gevangenis. Eerst voor de Russische bezettingsmacht, vanaf 1951 voor het Oost-Duitse *Ministerium für Staatssicherheit*. De gevangenis werd gebouwd in de kelders van de voormalige

Een gang in het complex.

gaarkeuken. Daglicht kwam er niet binnen. De cellen waren onverwarmd en het vocht uit de bodem drong tot een meter hoog in de celwanden door. Op de muren is nu nog duidelijk te zien tot waar het vocht kwam. Van ventilatie is niets te merken. Toepasselijk was de bijnaam van de gevangenis: de 'U Boot'. De cellen hadden slechts een houten brits en een emmer zonder deksel. Dag en nacht brandde er een lampje van twintig Watt. Als de gevangen buiten hun cel kwamen, werden ze verblind door het felle licht. Op de gang kwamen ze niemand tegen, want de bewaker liet de gevangene pas zijn cel verlaten als het licht op groen stond. Brandde er rood licht op de gang, dan liep er al iemand anders. Verhoren vonden bij voorkeur 's nachts plaats, nadat het de gevangene de voorafgaande dagen onmogelijk was gemaakt te slapen. Voordat het verhoor begon liet men de gevangenen ook nog uren in de verhoorkamer staan wachten. Alles was erop gericht de gevangene fysiek en psychisch te breken, om ze zo tot bekentenissen te krijgen. Hoewel de gevangenen in principe in eenpersoonscellen zaten, zette men toch wel eens twee mensen bij elkaar. Een roker en een niet-roker. En dan hoopten ze dat de spanning tussen die twee flink zou oplopen en dat er een zou gaan praten. Aan het eind van de rondgang door de 'U-Boot' laat de gids ons nog de 'kasten' zien waar gevangenen in werden opgesloten; te laag om rechtop in te kunnen staan. Degene die opgesloten werd, moest altijd zijn hoofd scheef houden. En dat urenlang.

Geestelijke foltering

In 1961 werd het ondergrondse complex verlaten en verhuisde de gevangenis naar een nieuw gebouw op hetzelfde terrein. Op de binnenplaats, waar de gevangenen zelf nooit mochten komen, laat de gids zien waar de cellen waren. In de ramen, achter tralies, zit glas dat alleen wat licht door laat, maar waardoor je zeker niet naar buiten kunt kijken. We lopen naar de ruimte waar de gevangenen binnenkwamen. 'De mensen die gearresteerd waren, wisten niet waar ze naar toe werden gebracht. Soms werden ze uren rondgereden, om ze in de waan te brengen dat ze heel ver weg waren. Ze werden hier in een gewoon bestelbusje gebracht, waarvan je aan de buitenkant niet kon zien dat het van de Stasi was. In het busje had je geblinddoekt gezeten en als je dan hier uitstapte, deden ze je blinddoek af en stond je ineens in het volle elektrische licht. Je struikelde. Dat was de eerste stap in het proces van intimidatie. Had je met meer mensen in het busje gezeten, dan stapte je een voor een uit. Je mocht niet weten wat er met de ander

De binnenplaats met uitzicht op het cellencomplex.

gebeurde. Vervolgens werd je lichamelijk onderzocht, mannen door vrouwen en vrouwen door mannen, en moest je douchen en kreeg je gevangenskleding. Een trainingspak dat altijd te groot was. Liep je voor een verhoor over de gang en kwam er een bewaker langs, dan moest je met je gezicht tegen de muur gaan staan en je handen omhoog doen. Dan zakte je broek af. Je wist niet wat de aanklacht tegen je was. Dat kwam je nooit te weten.'

We lopen naar de cellen. Op de gangen weer de bekende rode en groene 'verkeerslichten', alleen hier niet de geverfde peertjes uit de ondergrondse gevangenis, maar nu 'echte'. In de cellen een bed met laken en een dekovertrek, een tafel, een stoel een wastafel en een toilet. Ook is er verwarming. 'Die verwarming werd van buitenaf bediend. Na een verhoor kwam een gevangene terug om te ontdekken dat de ventilatie afgesloten was en de verwarming op de hoogste stand stond. Ook was de kraan bij de wasbak verwijderd. De temperatuur kon oplopen tot veertig graden. Maar iets uittrekken mocht niet en drinken kon je niet. 's Nachts moest je steeds met je gezicht naar de celdeur liggen, deed je dat niet, dan maakte de bewaker je wakker met een klap op de deur. Dat deden ze sowieso als ze je wakker moesten houden. 's Morgens vroeg moest je je bed opmaken, je dekovertrek precies in de vouw van het patroon van het textiel...'

Een verdieping hoger zijn de verhoorkamers. Aan de muur hangt nog steeds het portret van Honecker. Iedere verhoorkamer had twee deuren zodat niemand vanaf de gang kon zien wat er in de kamer gebeurde en andersom. De gevangene moest bij het verhoor

plaats nemen in de hoek van de kamer waar de deur naar toedraaide. 'Je kon nooit zien wie er binnenkwam. Je moest je handen onder je bovenbenen doen. En wachten tot je ondervrager begon. Soms liet hij je uren wachten. Je kon niet bij je ondervrager komen, want hij zat helemaal aan de andere kant van de kamer achter zijn bureau. Alle gesprekken werden op band opgenomen. De ondervragers werkten volgens de laatste psychologische inzichten. Ze werkten in op je angst en je onzekerheid. Ze probeerden vertrouwelijk over te komen. Het was heel moeilijk daar weerstand tegen te bieden. Uiteindelijk wilden ze bekentenissen en namen.'

Voormalig ondervragers zijn nu gevestigd als psychotherapeut.

Berlin-Hohenschönhausen was meer dan een gevangenis. Vanuit het complex werd leiding gegeven aan zeventien andere gevangenissen van het *Ministerium für Staatssicherheit*. Daarnaast waren er ook werkplaatsen waar af luisterapparatuur werd vervaardigd en machines waarmee brieven konden worden geopend. De voormalige werknemers van de Stasi wonen nog steeds in de wijk Hohenschönhausen. Daarover wil onze gids nog een ding kwijt. 'Terwijl ex-gevangenen moeite hebben om rond te komen en met hun trauma's worstelen, hebben hun voormalige ondervragers zich hier inmiddels gevestigd als psychiater of psychotherapeut. Het gaat ze goed. Niemand praat over hun verleden. En zij zeker niet. En dat is voor de slachtoffers wrang, heel wrang.'

Examen geschiedenis 2007

VWO

Examens maken is een (moeilijk) vak. Geschiedenis-examens maken is een heel moeilijk vak. Het forum van de VGN-site getuigt daar elk jaar opnieuw van. Maar het mag wel eens gezegd worden dat het natuurlijk gemakkelijk is kritiek te leveren als je eigen toetsen geen ander publiek hebben dan de leerlingen die ze maken. Zijn onze eigen toetsen en schoolonderzoeken wel zo doorwrocht en didactisch verantwoord? De meesten van ons zullen het nooit weten. Dus past de recensent van het laatstgemaakte examen enige bescheidenheid. Maar dan ook niet meer dan dat!

Om met een algemene indruk te beginnen: wat was het veel! Dat gold met name voor het schrijfwerk, maar zeker ook voor de grote lappen tekst waar de arme kandidaten zich doorheen moesten worstelen. Niet iedereen is een Elise van Calcar! Gelukkig voor hen dat de executie zich in de ochtend afspeelde, want de temperaturen liepen na twaalfen behoorlijk op en dat is in zo'n kwalijk riekende gymzaal meestal geen onverdeeld genoegen. Voor latere historici zal het examenprotocol een duidelijke bron vormen; de vertrektijden (bijna iedereen om 12.00 uur) zeggen genoeg. De vraag is alleen of deze bron wel representatief is. Kijkt u in het antwoordmodel!

Veel geschiedenisdocenten zijn gesteld op een zekere spreiding van de stof over de vragen. Wat Nederlands-

Indië betreft kwamen zij daarbij redelijk aan hun trekken. Wat 'Kind en Burger' aangaat was dat minder het geval. Veel opdrachten golden het patriotse en liberale gedachtengoed over het onderwijs, terwijl zulke belangrijke onderwerpen als de strijd om het algemeen kiesrecht en de sociale kwestie bleven liggen. En het waren nu juist deze zaken die 'Kind en Burger' voor het mannelijk gedeelte van mijn leerlingen, gelukkig een minderheid, nog een beetje te pruimen maakten. Want een succesnummer was dit onderwerp niet. Wat verder in algemene zin opviel was het ontbreken van bronvermeldingen. Niet dat zoiets ten nadele werkte van de kandidaten (behalve dan bij vraag 22), maar het staat wel een beetje slordig, zeker voor een publiek dat geacht wordt binnenkort een wetenschappelijke opleiding te beginnen. En nu we het toch over de bronnen hebben: de volgende keer weer de regelnummering terug graag, zeker als er weer zoveel gepend moet worden. Gelukkig was er als goedmakertje, maar hier ben ik heel persoonlijk, geen essay of stelopdracht opgenomen in het examen. Niet dat ik daar zo op tegen ben maar het was altijd een ramp om te corrigeren en van mij hoeft en dergelijk zwoegonderdeel niet meer terug te komen. Nodeloos ingewikkeld vond ik vraag 9. Daar was een gedeelte te vinden van een tekst van Elise van Calcar over het onderwijs aan meisjes. Op zich een leuke bron. Maar niet als je moet beoordelen of die representatief is voor de opvat-

Gebruik bron 3.

Stel: je doet onderzoek naar de opvattingen van ondernemers rond 1870 en je vindt deze tekst. Bij deze bron horen twee belangrijke feiten:

1 De prijsvraag is uitgeschreven door het bestuur van de 'Vereniging ter bevordering van Fabriek- en Handwerksnijverheid in Nederland'.

2 Het bestuur geeft de inzending van Elise van Calcar de eerste prijs.

Je vraagt je af in hoeverre je de gegevens in deze bron als representatief kunt beschouwen.

Leg telkens met een argument uit, waarom je de gegevens uit de bron

- enerzijds wél als representatief en
- anderzijds niet als representatief kunt beschouwen.

Examen vwo, vraag 9.

tingen van ondernemers over - ja, waarover eigenlijk? - rond 1870. Veel van mijn leerlingen raakten hier het spoor bijster en naar ik vrees ook hun docent. Want het verband tussen die twee onderwerpen, opvattingen van ondernemers en het onderwijs aan meisjes, was wel heel dun. Het antwoord was eerder te vinden in de bijgeleverde feiten in het vragenboekje dan in de bron zelf. En ja, in dit jaar hebben de bronnen het gedaan; ook vraag 23 klopte niet. In de eerste plaats ontbrak het jaar van verschijnen, waardoor het in principe moeilijk was iets te zeggen over continuïteit of verandering. En verder gaf het materiaal maar weinig antwoord op de vraag. Een ander storend element

vormde opdracht 10 die niet te beantwoorden viel als je niet wist wat *sociale mobiliteit* betekende. Volgens mij is dat een sociologisch begrip dat veel van mijn leerlingen op een dwaalspoor bracht: er waren er nogal wat die het woord mobiliteit verbonden met vervoer en transport.

Tot slot wil ik de examenmakers opnieuw in bescherming nemen: veel? ja!, maar moeilijk was het zeker niet. De vele klachten die bij het LAKS binnenkwamen waren dan ook zeker niet terecht.

Ger van der Drift

HAVO

Dit examen was het eerste examen waarin de oriëntatiekennis van De Rooy gebruikt mocht worden. In de stofomschrijving van 'Nederland(ers) en Nederlands-Indië' wordt die immers genoemd. Dus was ik nieuwsgierig of er iets van terug te vinden zou zijn in het examen.

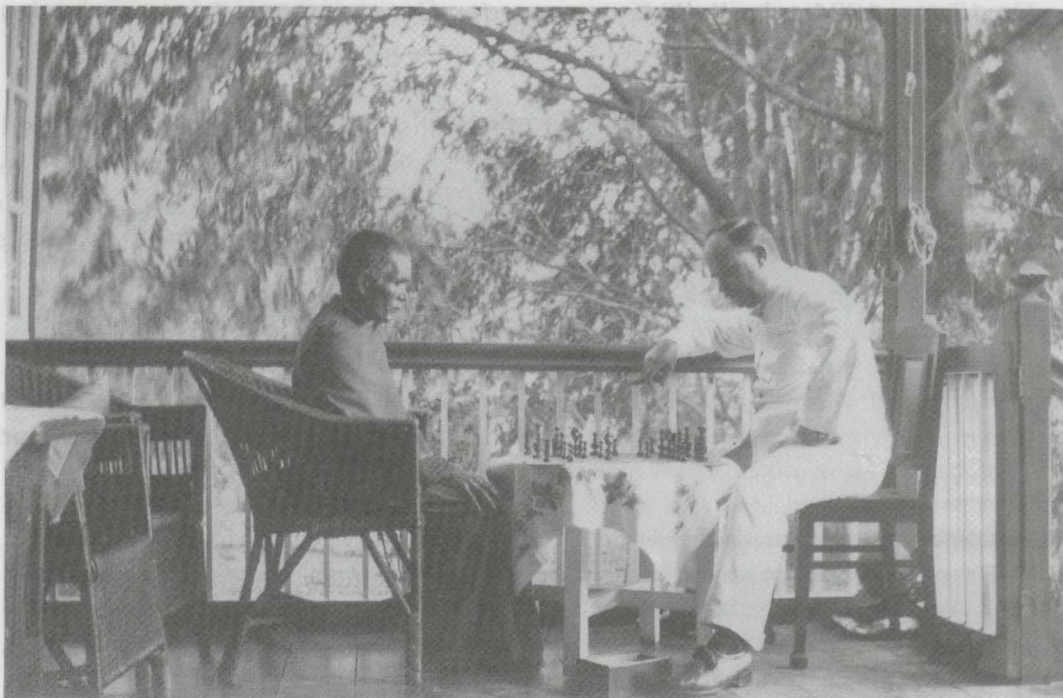
Het eerste wat me opviel toen ik het examen open-sloeg, was de lay-out: grotere en andere - schreefloze - letters. Dat leest prettiger en is overzichtelijker voor de kandidaat én de examiner. Ook was het opstel weg, zoals was aangekondigd, en waren er daardoor iets meer vragen. Mijn weddenschap met de klassen had ik ook gewonnen: er zat inderdaad een spotprent van Albert Hahn bij de bronnen. En laat het nou ook nog eens die prent zijn die ik in de klas had gebruikt! Verder was de vraag over bruikbaarheid, betrouwbaarheid of representativiteit van een bron - steeds het weggevertje op de laatste examens - verdwenen. In plaats daarvan moesten de kandidaten een aantal malen een bewering met behulp van een bron onderbouwen, zoals in vraag 8, 9 en 26. Dus eigenlijk beoordelen hoe bruikbaar de bron is voor een bepaalde uitspraak. Maar dan wel op basis van kennis. En dat is andere jaren wel eens anders geweest. Verder viel me op dat er geen a- en b-vragen waren. Nu gaven liggende streepjes de verschillende onderdelen van de vragen aan. Dat zou wel eens voor verwarring kunnen gaan zorgen. De vragen waren, tenslotte, keurig over de examenstof verdeeld. Maar de kandidaten hoefden (nog) geen oriëntatiekennis toe te passen. De eerste indruk: dit examen zou goed te maken moeten zijn.

Toen ik het examen zelf had gemaakt en vervolgens met het correctievoorschrift nakeek, kwam ik toch een paar rare dingen tegen. Zoals bij vraag 6. Daar werd gevraagd waarom de Schoolwet van 1806 pas in dat jaar effect kon hebben en dan moesten de kandidaten antwoorden dat Nederland toen een krachtig nationaal bestuur kreeg, omdat het een eenheidsstaat was geworden. In de stofomschrijving staat over 1806 dat toen de politieke situatie in ons land enigszins gestabiliseerd was. Dat is iets anders dan in het correctievoorschrift staat. Dus was het beter geweest te vragen waarom de eerste Schoolwet pas na 1798 tot stand kwam. De meeste leerlingen hebben de vraag overigens ook zo gelezen en antwoorden over de eenheidsstaat van 1798 heb ik dus ook goed gerekend. Het eerste deel van vraag 7 was toch weer tekstverklaren: geef per gedichtje de inhoud van het advies weer. Hier wordt leesvaardigheid beoordeeld en dat is geen historische vaardigheid. De leerling hoeft hier niets te weten. Vraag 8 bleek door de ontkennende vraagstelling toch lastig te maken en te beoordelen. Veel leerlingen hadden er moeite mee. Ook hier wordt dan eigenlijk iets anders beoordeeld dan historisch kennis en vaardigheden. Veel antwoorden waren mogelijk, maar door die lastige formulering raakte ik zelf ook af en toe de kluts kwijt bij het nakijken.

En dan vraag 9. Hier moesten de kandidaten met behulp van een tabel concluderen dat de Schoolwetten van 1806 en 1879 geen effect in Werkhoven hebben gehad. De tabel gaat over het aantal leerlingen, maar eerlijk gezegd denk ik bij die schoolwetten toch het meest aan de modernisering van het onderwijs.

bron 9

Een foto uit 1920. Een vriend van de familie Moolenaar (rechts) schaakt met de Chinese kok (links) op de veranda

Gebruik bron 9.

Je gebruikt deze foto bij een werkstuk over Nederlands-Indië. Je kiest ervoor de foto bij het hoofdstuk Tempo Doeloe te plaatsen.

Leg deze keuze uit door:

- eerst een kenmerk te noemen van 'tempo doeloe' en
- daarmee uit te leggen waarom deze foto daarbij past.

Examen havo, vraag 22.

Bovendien zijn er geen cijfers beschikbaar van vóór 1806. Wat zouden de leerlingen ervan maken? De meeste legden wél een relatie tussen de wetten en het (dalende) schoolbezoek. Dus mijn leerlingen deden het beter dan ik! Eén kandidaat merkte op dat hij op grond van deze bron met cijfers vanaf 1840 niets kon zeggen over de effectiviteit van de schoolwet van 1806. En daar had hij natuurlijk gelijk in. Vraag 17 ging over het verbod aan Indische vorsten om grond aan Europese ondernemingen te verkopen. Dit is een stapelvraag en die zouden we niet meer doen! (Deze zin heb ik uit de bespreking van verleden jaar overgenomen) Bovendien kunnen de streepjes aanleiding geven tot misverstanden bij het nakijken. Waarom bij meerdere onderdelen geen a, b en c? Het

derde onderdeel van deze vraag stond overigens niet in de stofomschrijving en bij het laatste onderdeel zijn veel meer mogelijkheden goed dan het correctievoorschrift geeft. Kortom, een hopeloze vraag die overigens door de meeste leerlingen wel behoorlijk gemaakt is. Maar dat zegt natuurlijk niets over de kwaliteit van de vraag.

Het tweede deel van vraag 18, over waarom het Cultuurstelsel werd ingevoerd, was kinderlijk eenvoudig en had geen relatie met het eerste deel van de vraag. Toch ziet de vraag er, door de verwijzing naar de Java-oorlog, onnodig ingewikkeld uit.

Bij vraag 22, over Tempo Doeloe, verwachtte ik dat de meeste kandidaten anders dan in het correctie-

voorschrift staat, meer de nadruk op 'harmonie' dan op 'geïdealiseerd' zullen leggen. Maar is, als ze niet vermelden dat het hier maar om schijn ging, dat antwoord ook fout?

In de stofomschrijving staat bij Tempo Doeloe dat het om een geromantiseerde voorstelling van het verleden is. De meesten van mijn kandidaten antwoordden met 'harmonieus samenleven' en dat heb ik goed gerekend. Verder verwachtte ik dat veel kandidaten de fout in zouden gaan bij vraag 23, waar ze moesten bepalen welke foto uit 1930 was, omdat ze zullen redeneren: in de loop van de twintigste eeuw vervreemden de Nederlanders steeds meer van de Indonesische bevolking en dat zie je in bron 11. Zet je de leerlingen met zo'n bron eigenlijk niet op het verkeerd been? En ik kreeg gelijk: veel leerlingen antwoordden als hierboven. Stof begrepen, maar de vraag niet en daarom geen punten. Trouwens: als leerlingen zouden antwoorden: bron 10, omdat de mannen op de foto moderne zomerpakken dragen, moet ik dat dan fout rekenen? Eén leerling doet dat en die heeft van mij twee punten gekregen. Zijn antwoord getuigt van historisch besef. De Raad van Nederlands-Indië, wordt overigens niet in de stofomschrijving genoemd. De meeste leerlingen zullen Volksraad hebben gelezen, maar maak je de leerlingen die wel goed lezen, zo niet onzeker?

Vraag 21 ging wel over de Volksraad. Er waren hier vier punten te krijgen, maar die konden de leerlingen nooit krijgen. Want op de vraag naar de samenstelling van de Volksraad moesten ze twee zaken noemen, terwijl er noch over de benoeming, noch over verkiezing iets in de stofomschrijving staat. Alleen

iets over ongelijke zetelverdeling voor de verschillende bevolkingsgroepen. Bovendien wordt in de vraag niet expliciet naar die twee aspecten gevraagd. Slordig geformuleerde vraag dus. Geen van mijn leerlingen haalde hier dus meer dan drie punten. Ook in vraag 25 zit een onzorgvuldigheid: in de stofomschrijving wordt geen voorbeeld gegeven van de politiek van non-coöperatie van Soekarno. Dus wat konden de leerlingen hier dan antwoorden? Als ze opgeschreven dat Soekarno en zijn aanhangers niet meer samenwerkten met de Nederlanders, heb ik dat goed gerekend. Bij vraag 26 over de Bersiap-periode, daar was ieder citaat bijna goed. Dus deze vraag was te makkelijk; veel leerlingen haalden hier een maximale score.

Ten slotte de laatste vraag, over kenmerken van het moderne imperialisme in het naoorlogse Nieuw-Guinea-beleid. Noem je zoiets niet een anachronisme? En dan: de leerlingen kunnen alleen het maximale aantal punten krijgen, als ze twee keer hetzelfde opschrijven. Bij kenmerk van moderne imperialisme: 'beschaving brengen' om dan vervolgens op te schrijven: 'de Nederlanders wilden beschaving brengen in Nieuw-Guinea'.

Uiteindelijk bleek mijn eerste indruk bevestigd: dit examen was goed te maken. Jammer dat er toch weer slordigheidfoutjes ingeslopen zijn, waardoor het predikaat 'goed' niet verstrekt kan worden.

Hans Pols

VMBO

Mijn algemene indruk was dat het examen erg gemakkelijk was. Als wij van leerlingen van de theoretische leerweg een behoorlijk niveau verwachten en hen daar ook op voorbereiden dan valt het niveau nogal tegen. De opmerking van Huub Kürstjens van het Cito daarop was dat zij gebonden zijn aan de voorwaarden van het Cevo, die stelt dat het examen vmbo-t voor vijftig procent overlap moet hebben met de kaderberoepsgericht leerweg. Ik vind dat betreurenswaardig. Gelukkig zaten er ook nog enkele vragen bij die onze leerlingen aanzetten tot dieper nadenken.

Vragen uit dit examen die mijns inziens te gemakkelijk waren onder andere de vraag over de vermelding van een politieke leider bij bron 2 en een vraag over welke Europese instelling er op de foto te zien is. Bij vraag 20 werd gevraagd drie van de zeven stellingen te noemen die betrekking hadden op een rechtszaak. Dit zijn vragen die zo simpel zijn dat ik van mening ben dat zelfs een basis-leerling ze zonder problemen zou invullen. Ik ben bang dat leerlingen een vak als geschiedenis zo niet eens meer serieus nemen. Over het onderwerp Indonesië werden eveneens bijzonder makkelijke vragen gesteld, zoals over welke de juiste

Examen vmbo, vraag 28.

Deze spotprent werd in 1905 gemaakt nadat koningin Wilhelmina een hoge militaire onderscheiding had uitgereikt aan generaal Van Heutsz. Van Heutsz was onder andere bekend geworden door zijn manier van optreden in de Atjeh-oorlog. De spotprent kreeg als titel 'slagersmedaille'.

Gebruik bron 16.

Is de tekenaar het **wel** of **niet** eens met de uitreiking van deze hoge militaire onderscheiding aan Van Heutsz? Verklaar je keuze met behulp van de bron.

Doe het zo:

De tekenaar is het **wel/niet** (maak een keuze) eens met deze uitreiking, want ... (geef een verklaring).

route naar Indonesië zou zijn en de gevolgen van het cultuurstelsel. Hoe kan het overigens dat er steeds over Indonesië wordt gerept, terwijl dit nog niet eens bestond?

Binnen het vmbo zijn er veel leerlingen met een taalachterstand. De vraagstelling kan dan nogal eens als obstakel worden beschouwd, waardoor het examen voor velen van hen als te zwaar wordt ervaren. Vooral de vragen aan het einde van het examen bevatten lastige woorden, zoals excuuskwestie in vraag 41 en geweten in vraag 42. Bij de laatste dachten veel leerlingen aan het werkwoord 'weten'.

Een ander onderwerp was de geschiedenis van de staatsinrichting van Nederland. Een belangrijk onderdeel van deze stof is de revolutie van 1848, door docenten dan ook uitvoerig behandeld. Vandaar dat de eerste vraag de leerling behoorlijk op het verkeerde been zette: welke betoging van arbeiders ging vooraf aan de revolutie van Thorbecke en welke opschudding veroorzaakte die? Sommige leerlingen konden nog enigszins een vertwijfeld antwoord geven in de goede richting, maar de meesten zaten er toch ver naast.

Het examen bevatte ook nogal wat vragen die vrij breed geïnterpreteerd konden worden. Zoals de vraag over de voor- en nadelen van het Poolse lidmaatschap van de EU voor de Nederlandse economie. Met deze vraag kon je veel kanten op: gevolgen voor de consumenten en het bedrijfsleven, voor de werkgelegenheid, etcetera. Ook de vragen over de gevolgen van het cultuurstelsel waren voor leerlingen niet erg

moeilijk en konden ze eveneens ruim interpreteren. Bovendien zorgde de vraag over het voordeel voor de Indonesische bevolking voor een discussie: kun je met zo veel nadelen überhaupt nog wel spreken van een voordeel voor de Indonesische bevolking?

Een vraag waarbij naar de mening wordt gevraagd komt ieder jaar wel één of twee keer voor en kan door de gemiddelde leerling vrij eenvoudig worden beantwoord. In dit geval moest er een politiek of juridisch argument gegeven worden of levenslang gestraften wel of niet dezelfde grondrechten moet krijgen als de rest van de burgers. Ook hier kunnen leerlingen veel kanten mee uit.

Maar er waren ook heel goede vragen. Zeker wat betreft het inzicht van de leerling over de gewetenskwestie van Van Heutz als slager van de Atjeh-oorlog en de standplaatsgebondenheid bij een vraag over een eenvoudige machine, die, zoals de in de bron duidelijk naar voren gebrachte boodschap, zelfs door een Javaan bediend kon worden. De eerste vraag konden de meeste leerlingen nog wel begrijpen, met de laatste hadden ze nogal wat moeite. Zij zagen vooral een onderdanige en nederige Javaan.

Kortom, het examen was voor de meesten niet moeilijk en er werd ruim voldoende gescoord. De vragen waren duidelijk geformuleerd en de bronnen waren van uitstekende kwaliteit, maar hopelijk is het examen volgend jaar toch iets meer op theoretisch niveau.

Martijn Strobos

ZOJUIST VERSCHENEN

'Ik ga een werk aan overvol lotswisseling en toeval, gruwelijk van veldslagen, vlootgevechten, belegeringen, bitter van twist, war- rig door muiterij, bezoedeld met moordzucht buiten de gang van het krijgsbedrijf om, wrang van wreedheid, zelfs in vredestijd.' P.C. Hooft, **Nederlandse Historiën**. Een keuze uit het grote verhaal van de Nederlands opstand, sa- mengesteld, hertaald en toegelicht door Frank van Gestel, Eddy Grootes en Jan de Jongste. Een fascinerend geschiedenisverhaal. Bert Bakker, € 24,95.

De vijftig vensters van de histori- sche canon in een aantrekkelijke uitgave. Vijftig verhalen, rijk geïl- lustreerd, als vertrekpunt voor een reis door onze geschiedenis. Voor thuis en op school. Gerben Grad- desz Hellinga, **Geschiedenis van Nederland. De canon van ons vaderlands verleden**. Walburg Pers, € 19,95.

Sommige gebeurtenissen uit de oorlog in Nederland zijn verkeerd in het collectieve geheugen opge- slagen, over andere zijn we in de loop der jaren anders gaan denken en weer andere zijn in de verge- telheid geraakt. Eric Slot doet een poging alles recht te zetten in: **De vergeten geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog**. Bert Bakker, € 19,90.

Waar eindigt de mythe en waar begint de realiteit van kruistochten en ridderorden? Michel Nuyttens, historicus en rijksarchivaris te Brugge, onderzocht de rol van de tempeliers in onze streken. **Krij- gers voor God. De orde van de tempeliers in de Lage Landen (1120-1312)**. Walburg Pers, € 24,95.

In **De wereld van Michiel de Ruyter** probeert Veronica Frenks de omstandigheden die hem tot Nederlands beroemdste zeeheld maakten, zoals het welvarende Zeeland waarin hij opgroeide, de zeevaart en de zeeoorlogen van die tijd, de zeeschilders en de mythevorming, te schetsen. Haar boek verscheen ter gelegen- heid van de tentoonstelling **De trots van Zeeland, de wereld van Michiel de Ruyter** in het Zeeuws Maritiem muZEEum. Walburg Pers, € 19,95.

180 minuten uniek kleurenmate- riaal uit de jaren dertig, veertig en vijftig van de twintigste eeuw. Van crisis en oorlog tot wederopbouw. Beelden van het gloednieuwe Amsterdam-Zuid van Berlage, de Wereldjamboree, het oude centrum van Den Haag en de bevrijding in een 3-dvd flexpack. **Kleurrijk verleden. De jaren '30, '40 en '50**. Bruna, € 29,95.

De man die al voorzag dat geregel- de troepen het kunnen gaan afleg- gen tegen terroristische groepen en daarmee in zekere zin de aanslagen op het WTC voorspelde, zet de ontwikkelingen in de oorlogvoering van de afgelopen honderd jaar op een rij en de betekenis daarvan voor de wereld van nu. Martin van Creveld, **De evolutie van de oorlog. Van de Marne tot Irak**. Het Spectrum, € 29,95.

Hoewel dagboekfragmenten ontbreken en brieven uit de Oud- heid schaars zijn, hebben Olivier Hekster en Eric Moormann toch geprobeerd tijdgenoten aan het woord te laten. **Ooggetuigen van het Romeinse Rijk. In meer dan zestig reportages**. Bert Bakker, € 17,95.

Deelen was in de oorlog de thuis- basis van de een belangrijke basis van de Luftwaffe. Een boek over het leven van de Duitse militairen op de Fliogerhorst Deelen en de Nederlanders in hun omgeving. Ineke Beltman, **Duits Deelen. Van vliegbasis tot jeugdzorg**. Walburg Pers, € 19,95.

Iedereen kent het vreemde werk van Jeroen Bosch. Het is aanlei- ding geweest voor veel vragen en speculaties. Volgens Jeanne van Waadenooijen stelde de schilder vooral de christelijke moraal in zijn werk centraal. **De 'geheim- taal' van Jheronimus Bosch. Een interpretatie van zijn werk**. Verloren, € 29,00.

Guus van der Kraan maakte een studie van klassiek tragedie van een van de grootste Griekse toneelschrijver over een episode aan het einde van de Trojaanse oorlog. **Sophokles' Philokte- tes: Opkomst & Afgangen: een interpretatie**, Rozenberg Publishers, € 32,50.

Vasthouden aan de moedertaal of het Nederlands gaan leren? Wel of geen eigen onderwijs? Geestelijken uit het buitenland of van eigen bodem? Het zijn allemaal vragen waarmee de Joodse gemeenschap in het begin van de negentiende eeuw werd geconfronteerd. Want met het verkrijgen van het burgerschap begon een integratieproces dat tegenstrijdige reacties opriep. Bart Wallet, **Nieuwe Nederlanders. De integratie van de joden in Nederland 1814-1851**. Bert Bakker, € 24,95.

GERARD GROENEVELD, *HEINZ IN HOLLAND, DUITSE AMATEURSFOTO'S VAN DE BEZETTINGSTIJD*

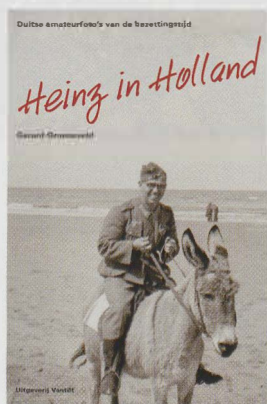
(VAN TILT: NIJMEGEN 2007), 160 BLZ., € 22,50.

Dat ze veel betere wapens hadden, dat ze veel beter waren georganiseerd, dat ze met zovelen waren en zo fanatiek. Het waren de bekende clichés over de Duitse soldaten die in de meidagen van 1940 ons land overvielen. Maar je hoorde nooit dat zovelen van hen een camera bij zich hadden. En dat was *geen* cliché. Volgens Gerard Groeneveld, onder andere bekend van het pasverschenen *Zo zong de NSB*, over de zang- en liedcultuur van de Nationaal-Socialistische Beweging, was een op de tien Duitse soldaten bij zijn triomftocht door Europa, dat is dus bijeengenomen anderhalf miljoen man, voorzien van een Kodak, Agfa of Zeiss-Ikon. Of, als hij geen amateur (meer) was, van een Leica. En van die apparatuur werd enthousiast gebruikgemaakt. Zoveel dat de *Wehrmacht*, in het bijzonder aan het oostfront, zorgde voor eigen ontwikkelcentrales. Want diezelfde *Wehrmacht* was bijzonder te spreken over de nieuwerwetse hobby van Heinz. De kickjes die hij maakte zouden zijn geruststellende

brieven (censuur!) naar huis alleen maar kunnen versterken. Bovendien was het simpelweg een zinvol tijdverdrijf. Maar er waren ook minder vriendelijke redenen voor deze geestdrift van hogerhand. Uit het *Fotofreund-Jahrbuch* van 1942: 'juist in de strijd tegen het bolsjewisme is het lichtbeeld een documentair bewijsmiddel van alle gepleegde gruweldaden [...] door de bolsjewistisch-joodse creaturen, dat voor de hele wereld van betekenis is. [...] en als het eenmaal zover is, dat de eindafrekening opge maakt kan worden, dan bewijzen deze foto's niet alleen de misdaden van de vijand, maar slaan ze tevens als een knots op het geweten van alle sympathiserende of aan de kant afwachende volkeren'. De Duitse soldaat was overigens niet geheel vrij in zijn onderwerpkeuze: foto's van vernielingen, ongelukken en eigen verliezen waren uiteraard verboden. Dat gold ook voor executies van joden of (vermeende) partizanen. Het bleek dat er in praktijk weinig

terecht kwam van deze restricties, want ook Heinz had een geïnteresseerd oog voor sensatie. Toch konden deze foto's een averechtse werking hebben. Als zulke gruwelijke plaatjes bij krijgsgevangen Duitse soldaten werden gevonden, lieten de gevolgen zich raden. Al met al hebben dus van de 125.000 Duitse soldaten die in de bezettingsjaren in ons land verbleven, er meer dan tienduizend een camera bij zich gehad. Groeneveld heeft er, vooral via internetsites, een flink aantal kunnen bemachtigen. Zij geven een onopgesmukt beeld van de eerste oorlogsdagen, van het uitgaan in bezet gebied, van de dagelijkse praktijk en van de verbroedering tussen het ene en het andere Arische volk. Bij elkaar vormen ze een boeiend schouwspel. Maar zoals bij zoveel fotoboeken doemt na het doorbladeren van dit exemplaar de vraag op; neem ik het ooit nog ter hand? De lezer oordele zelf.

Ger van der Drift

HANS JANSEN, *DE HISTORISCHE MOHAMMED. DE VERHALEN UIT MEDINA*

(ARBEIDERSPERS: AMSTERDAM/ANTWERPEN 2007), 312 BLZ., PRIJS € 22,50.

Wie zich wil verdiepen in het ontstaan en de vroege geschiedenis van de Islam, zal verbaasd zijn als hij ontdekt dat er in de Nederlandse taal nog weinig historisch-kritisch publicaties zijn te vinden over die periode en over de historische Mohammed. De oudste bron die ons iets kan melden over Mohammeds leven is een bewerking uit de negende eeuw door Ibn Hishām (overleden 830) van een verhalenverzameling die waarschijnlijk opgeschreven is

tegen 750 in Irak door Ibn Ishāk (704-768). Het gaat hier om zijn persoonlijke en stichtelijk bedoelde keuze uit de tot dan toe mondeling overgeleverde verhalen en anekdotes uit Mekka en Medina over Mohammeds leven. Tot voor kort baseerden alle, ook niet-islamitische, schrijvers over de Islam zich op dit hagiografisch-vrome werk bij het beschrijven van het leven van de stichter en de eerste decennia van de Islam. Andere bronnen dan islamitische zijn er

tot nu toe niet opgedoken, zodat bij een kritische onderzoeker zelfs de vraag kan opkomen of er wel een figuur met de naam 'Mohammed' bestaan heeft.

Zo'n onderzoeker uit het Nederlands taalgebied is de arabist en hoogleraar Hans Jansen, van wie dit voorjaar het tweede deel verscheen van het tweeluik dat hij samenstelde uit de verhalen van Ibn Ishām: *De historische Mohammed, de verhalen uit Medina*.

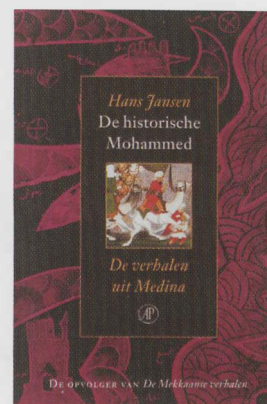
Het eerste deel, *De Mekkaanse*

verhalen, uit 2005, vertelde over de jeugd, het eerste huwelijk en de koranopenbaringen van Mohammed. Jansen beschrijft in dit tweede deel de gebeurtenissen na Mohammeds zogenoemde 'emigratie', verhuizing (Hidjra) naar Medina in 622, waarmee de islamitische jaartelling begint; de wijze waarop hij daar aan de macht komt (o.a. door joodse clans aldaar het veld te doen ruimen) en een staat sticht; de strijd tegen Mekka, de veldslagen, die hij en zijn aanhangers leverden; expedities, belegeringen en bepaald niet zo geweldloze innames, die gepaard gingen met de uitbreiding van de Islam over het Arabisch schiereiland en verder. Dit boek is niet zo beschroomd als eerdere westerse levensbeschrijvingen, schrijft Jansen in zijn *Woord*

vooraf: 'Het volgt de verhalenverzameling van Ibn Ishāk op de voet en doet geen pogingen die verhalen te schiften op grond van onze moderne criteria van geloofwaardigheid'. Wat Jansen wel doet, is bij elk verhaal vragen stellen namens ons, moderne rationele westerse lezers, en suggesties voor antwoorden zoeken via soms gedurfde redeneringen. Zo suggereert hij regelmatig dat bepaalde verhalen in Ibn Ishāks 'sira' (levensbeschrijving, biografie) zijn ontstaan als verheldering van lastige of onduidelijke passages in de aan Mohammed geopenbaarde Koran, en dus meer fictie dan feit zijn. De ironische en bijna malicieuze stijl, waarvan Jansen zich bedient, terwijl hij de actualiteit niet schuwt, de steken onder water die hij links

en rechts uitdeelt, het notenapparaat dat hij soms op wel heel bijzondere wijze gebruikt om uiterst persoonlijke irritaties weer te geven, maken het lezen van het boek tot een leerzaam genoeg, vaak amusant en prikkelend. Wel wordt het na enige tijd storend dat hij bladzijde na bladzijde woorden gebruikt als 'zou misschien kunnen', 'we kunnen vermoeden', 'denkbaar', 'mogelijk', waardoor de lezer het gevoel bekruipt dat de auteur zich wel erg voorzichtig opstelt. Maar helaas zijn de gebeurtenissen sinds de fatwa met betrekking tot Rushdie, als de Profeet ontheiligd lijkt te worden, daarvoor misschien aanleiding genoeg.

Maryl Cluitmans

GEORGES DUHAMEL, *CIVILISATIE 1914-1917. ARTS AAN HET FRONT VAN WO I*

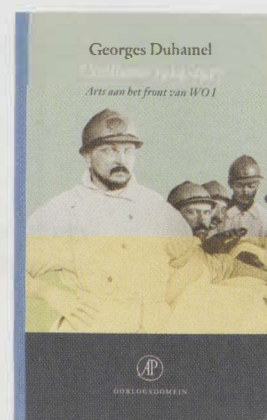
(ARBEIDERSPERS: AMSTERDAM 2007), 203 BLZ., PRIJS € 21,95.

Bij het komende examenonderwerp 'Ten Oorlog!' draait het om oorlog als maatschappelijk verschijnsel. De wetenschapper achter dit thema, Hans Binneveld, is specialist op het terrein van medische zorg tijdens de Eerste Wereldoorlog. Dat kunnen voor de geschiedenisdocent al twee goede redenen zijn om de recente vertaling ter hand te nemen van het boek *Civilisation* uit 1918 van de arts-auteur Georges Duhamel. De uitgevers van de voortreffelijke reeks Oorlogsdomein (Arbeiderspers) plaatsen dit boek op één lijn met *Het Vuur* van Henri Barbusse. Duhamel (1884-1966) was voor 1914 al een bekend schrijver. Zoals veel van zijn generatiegenoten meldde hij zich in 1914 vanuit een onbedwingbare dadendrang als vrijwilliger bij het leger, meer speciaal bij de geneeskundige

dienst. De hele oorlog werkte hij in een veldhospitaal direct achter het front. Hij behandelde gewonden die het transport hadden overleefd van het slagveld naar de eerstehulp post en vandaar naar het veldhospitaal. Duizenden Franse artsen, merendeels jong en onervaren als hijzelf, moesten zijn ervaringen hebben gedeeld; Duhamel was echter een der zeer weinigen die deze te boek stelde. Het was vooral de confrontatie met vernietiging en verminning van menselijke lichamen op een tot dusver nooit vertoonde schaal die schokte. In deze oorlog werd voor het eerst de artillerie ingezet tegen mensen, in plaats van alleen tegen objecten zoals vestingwerken. Het was metaal tegen mensenvlees. Afgrijpselijke verwondingen - verbrijzelde en afgerukte ledematen, open buik-

en hoofdwonden - waren het gevolg. Inslag van granaatscherven betekende veelal dat ook aarde, textiel, houtsplinters het menselijk lichaam binnendrongen. Infectiegevaar dus. In veel gevallen was het enige wat erop zat: snel amputeren.

Wie nu een soort gruwelkabinet verwacht, kan ik geruststellen. Duhamel beschrijft voornamelijk de behandeling na aankomst in het veldhospitaal, als het werk bestaat uit het dagelijks vervangen van verband. Of de gekmakende vliegenplaag in 1916 aan de Somme. Hij voert gesprekken met patiënten over thuis of over hun hoop voor de toekomst. Hij beschrijft hoe de verloofde een gewonde soldaat in zijn laatste uren bijstaat. Duhamel heeft alles vervat in losse beschrijvingen, telkens vanuit ander perspectief.

Hij heeft een klinische, afstandelijke blik, haast onderkoeld, maar de lezer ontvangt wel degelijk de verholten emotionele boodschap. Die klinkt bijvoorbeeld door in zijn beschrijving van een mobiel chirurgisch veldhospitaal, voor hem een 'reparatiewerkplaats' op

rails, bedoeld voor de mannen die de 'verpulverings- en vernietigingswerkplaats' (het front) hebben verlaten. Al het 'menselijk materiaal' dat nog enigszins bruikbaar is, wordt er opgelapt teneinde het bij de eerste de beste gelegenheid te kunnen hergebruiken. Dat wordt

'de instandhouding van het aantal manschappen' genoemd. Medische zorg met als primair doel verse aanvoer van kanonnenvlees te waarborgen! Kan het cynischer?

Jan van Oudheusden

HEINRICH BÖLL, *BRIEVEN UIT DE OORLOG 1939-1945*

(DE ARBEIDERSPERS: AMSTERDAM, 2007) 358 BLZ., PRIJS € 27,50.

In augustus van het voorgaande jaar verscheen in Duitsland het geruchtmakende boek *Beim Hauten der Zwiebel* van Nobelprijswinnaar Günther Grass. De commotie werd vooral veroorzaakt door het feit dat Grass, zijnde het linkse geweten van Duitsland, al die tijd had gezwegen over zijn jeugdig lidmaatschap van de Waffen-SS. Door dit alles raakte het vrijwel gelijktijdige verschijnen van het posthume *Brieven uit de oorlog* van mede-Nobelprijswinnaar Heinrich Böll, een beetje ondergesneeuwd, zeker in Nederland. En dat is jammer, want dit boek verdient zeker gepaste aandacht. Böll heeft de gehele oorlog bij de Wehrmacht gediend en daarvan minutieus verslag gedaan in een ware bandjir van brieven. Oppervlakkig gezien is het een relaas van het alledaagse leven van een gewoon soldaat in oorlog en onder een dictatuur. Maar welbeschouwd zijn het intensieve zelfbespiegelingen van een getormenteerde katholiek, die zijn afschuw van de oorlog maar nauwelijks kan verbergen (zijn brieven moesten wel langs de censor). De meeste ervan zijn gericht aan zijn vrouw Annemarie en ze maken ons keer op keer duidelijk hoe afschuwelijk het soldatenleven voor hem is. En dan hebben we het niet over het

Stahlgewittern, want hij ondergaat de vuurdoop pas relatief laat, maar over de verveling, de stompzinigheid, het gezwets, het wachten en alle andere zaken die volgens Böll zo erg waren dat hij van de weeromstuit verlangt naar actie, teneinde een echte soldaat te worden of zelfs de heldendood te sterven. Al moet het wel Duitsland zijn dat zal winnen.

Dat laatste geeft wel aan dat Böll in de oorlogsjaren nog niet de gute mensch von Köln is zoals we hem in de jaren zeventig hebben leren kennen. Afgezien van zijn Jüngeriaanse verlangen naar oorlog laat hij ook weinig misverstand bestaan over zijn mensenhaat. Belgen zijn 'rundachtig', de Nederlanders 'volgevreten' en de Slavische bevolking 'duistere, bleke, arme en ellendige proleten, die je doen vermoeden hoe Sovjet-Rusland eruit ziet'. De Duitse cultuur daarentegen is voor hem sacrosanct en superieur, 'voorzeker de beste van de wereld'. Hij houdt van Duitsland, alleen niet 'van het geschreeuw van degenen die het vertegenwoordigen'. Van het bombardement op Rotterdam is hij weliswaar geschrokken, maar tegelijkertijd heeft hij weinig consideratie met de Nederlanders: 'Het was tijd dat wij die schaamteloze gezelligheid eens onderbraken. Zelden ben ik zo woedend

geweest: zo schoon, zo behaaglijk, gezond en dan dat heerlijke zaterdagmiddagleventje (...) en daarbij nog de brutaliteit ons, die machteloos (sic! GvdD) voorbijreden, door spottende gebaren een koude en natte dood toe te wensen.' Als katholieke Rijnlander (in feite een pleonasme) moet hij echter niets hebben van het nazisme, al be-toont hij zich wel wat naïef door in zijn afschuw van de strijd zich nooit af te vragen wat de oorzaak van al die ellende is. Laat staan dat hij uitkomt bij de Urheber ervan. Opvallend is ook dat hij het nooit heeft over de moorddadige kant van de oorlog, noch die van het strijdgewoel, noch die van de jodenvervolging (waarover hij met geen woord rept). Maar misschien vallen wij hem hier te zwaar en was het alleen om de censuur te omzeilen of om zijn ouders en echtgenote de gruwelijke details te besparen en ze niet nog ongeruster te maken.

Een nadeel van het boek is wel dat Böll door zijn schrijfwoeide regelmatig vervalt in herhalingen. Ik had liever gezien dat daarin wat meer was gesnoeid te bate van de laatste oorlogsmaanden waaruit vrijwel geen brief in deze bundel is opgenomen. Maar voor het overige: zeer de moeite waard.

Ger van der Drift

TEN OORLOG!

"EUROPESE OORLOGEN TUSSEN 1789-1919. OORLOG ALS MAATSCHAPPELIJK FENOMEEN".

**Nascholings- en verdiepingsconferentie bij het onderdeel
Eerste Wereldoorlog van het eindexamen geschiedenis
voor havo en vwo in 2008 en 2009.**

Vrijdag 16 november

Lezingen:

Dr. P. Moeyes:
"Tussen Twee Vuren: Nederland Neutraal 1914-1918"

Dr. J. van Oudheusden:
"Ten Oorlog: kansen en knelpunten"

J.H.J. Andriessen:
"De invloed van de Britse blokkade en de Duitse duik-
bootoorlog op de neutraliteitshandhaving door Neder-
land"

Dr. L. van Bergen:
"Somme 1916-2006"

Dr. M. Prak:
"Leven in de loopgraaf"

Workshops:

- Drs. F. Tuinstra: Het Utrechts Archief
- Drs. H. Tuithof: Belgische vluchtelingen
- Drs. A. van der Velden: Voedselschaarste
- Drs. R. Stoel: Utrecht in staat van oorlog
- W. Sinaeve: In Flanders Fields Museum: leren uit de oorlog
- G. Spillebeen: De Eerste Wereldoorlog in de jeugd-
literatuur: van historische bron tot roman
- D. Mastin: De verwerking van de 'Grande Guerre' in
Frankrijk
- A. James: Teaching 'The Great War'
- Drs. I. Smolenaars: Kijk mee, doe mee: de Eerste
Wereldoorlog in films
- W. Borghuis en D. van der Veen: de Eerste Wereld-
oorlog Online; een webquest
- H. Kruitwagen: War Songs

Informatiemarkt

Expositie foto's Legermuseum Delft
Borrel

Contact: conferentie@boni.nl

Zaterdag 17 november

Lezingen:

Prof. Dr. W. Klinkert
"Het Nederlandse leger"

Dr. M. Kraaijestein
"De Amerikaanse deelname aan de oorlog en de rol van
de Nederlanders"

Drs. M. Becker
"De rol van het Osmaanse Rijk binnen het bondgenoot-
schap van de Centralen"

Dr. P. Pierik
"Erich Ludendorff en de overwinning van de slag bij
Tannenberg en de implicaties hiervan voor de Eerste
Wereldoorlog"

Drs. M. Willemsen
"Vuurwapens tijdens de Eerste Wereldoorlog"

Drs. M. van Hattem
"La Belle Epoque Militaire 1795 -1914"

Drs. J. van Hoof
"De Waterlinies en de Forten"

Informatiemarkt

Expositie foto's Legermuseum Delft
Excursie naar een fort van de Hollandse Waterlinie

*De conferentie vindt plaats op het
St. Bonifatiuscollege
Burg. Fockema Andreaelaan 9
3582 KA Utrecht*

Het volledige programma en het aanmeldings-
formulier vindt u op: www.boni.nl/conferentie

EEN ONGEMAKKELIJKE WAARHEID WEBQUEST VOOR HET ONDERWIJS

Naar aanleiding van de film *An Inconvenient Truth* heeft het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling

(L&DO) lesmateriaal ontwikkeld. Met behulp van de film en een webquest leren jongeren over de klimaatverandering, worden zij zich bewust van duurzame ontwikkeling en maken hun eigen keuzes om bij te dragen aan een duurzame wereld. Aan de webquest is een uitdagende wedstrijd gekoppeld: 'Maak je eigen Al Gore film'. Docenten kunnen de film en de webquest via onderstaande website bestellen, eind augustus krijgen ze het gratis toegestuurd.

Het lesmateriaal is bedoeld voor havo/vwo leerlingen (vanaf klas 3) en mbo/hbo studenten. Het sluit aan bij de vakken aardrijkskunde, geschiedenis, maatschappijleer, economie, biologie, natuurkunde en scheikunde. Na een klassikale inleiding, waarin de film wordt vertoond, heeft een leerling 20 tot 40 uur nodig om de webquest te maken. De webquest kan individueel of in groepjes worden gedaan.

www.webquestalgore.nl

WEDSTRIJD PROFIELWERKSTUKKEN PHILIPS-KOMMANDO

De Stichting Geschiedschrijving Philips-Kommando Concentratiekamp Vught '43-'44 organiseert een profielwerkstukwedstrijd voor Tweede Fase leerlingen. Het doel is om meer jongeren kennis te laten nemen van deze onbekende oorlogsgeschiedenis. Informatie over de soms bizarre lotgevallen van de 3.100 gevangenen (van wie

600 joodse) die in een werkplaats van Philips binnen het prikkeldraad van Kamp Vught werkzaam waren, is te vinden in Kleio (mei 2006), en meer uitgebreid op www.philips-kommando.nl. Daarop vindt u ook meer informatie over de wedstrijd.

De leerlingen zullen in hun werkstuk behalve aan ontstaan en functioneren van het Philips-Kommando ook aandacht moeten schenken aan dilemma's voor betrokkenen,

betoonde durf en vindingrijkheid en enkele vergelijkbare voorbeelden in het heden. De wedstrijd wordt georganiseerd in samenwerking met uitgeverij Malmberg en Nationaal Monument Kamp Vught.

NIEUWE UITGAVE THE WAVE!

In 2005 heeft de educatheek in samenwerking met het Nederlands Film Instituut (NFI) al eens een uitgave gemaakt van de speelfilm *The Wave* en gedistribueerd. Vanwege de kleine oplage was de prijs erg hoog (bijna 50 euro) en de kwaliteit slecht. Aangezien de educatheek bijna dagelijks mailtjes kreeg van docenten die de film toch graag wilden hebben, is er nu gezorgd voor een goedkopere en betere uitgave van de film: € 25,00 (excl. 2,50 verzendkosten). Het blijft echter een oude film, de kwaliteit is niet te vergelijken met de huidige dvd kwaliteit. Om een indruk te krijgen, kunt u een fragment bekijken via onderstaande website.

Om zeker te zijn van een exemplaar kunt u het beste even reserveren via de website. De dvd's zullen na de zomervakantie (september / oktober) worden uitgeleverd.

www.educatheek.nl

HISTORISCHE ZOMERKAMPEN VOOR JONGEREN

De NJBG is al bijna 50 jaar de vereniging voor jongeren die geschiedenis en archeo-

logie als hobby hebben. Het NJBG is dit jaar nog hard op zoek naar deelnemers, o.a. voor het 'Zomerkamp Leren Opgraven'. Tijdens dit kamp helpen deelnemers bij de opgraving van de stadsarcheoloog van Eindhoven. Naast het graven maakt de organisatie er een gezellig kamp van, met avond- en nachtspeel, kampvuur en corvec.

www.njbg.nl

RECTIFICATIE

In Kleio 4 staat op blz. 20 de mededeling dat oud-voorzitter Peter Wester op de VGN-jaarvergadering tot erelid van de VGN werd benoemd. Dit moet zijn: Kees Bogaerts. Excuses aan Kees. Peter Wester werd die middag overigens ook stevig in het zonnetje gezet voor zijn vele verdiensten voor de vereniging.

De redactie

ERRATUM

Bij de vooraankondiging van de VGN didactiekdagen stond een foutief mailadres. Het juiste adres is: jr.vanhouten@veluwscollege.nl

LEERLINGEN DOEN ONDERZOEK NAAR JOODSE VLUCHTELINGEN IN OMMEN

Ursula, Ernst, Hermann, Bernd, Walter, Rosemarie, Ernst, Walter en Klaus. Tieners waren ze, de joodse jongeren die in de jaren dertig een veilig onderkomen dachten te vinden op de Quakerschool in kasteel Eerde te Ommen. Hun dromen werden wreed verstoord door de Duitse inval en hun leven eindigde in de concentratiekampen. Zeventig jaar later doen leeftijdgenoten van het Vechtdalcollege uit Ommen onderzoek naar het leven van deze joodse scholieren. Het eindresultaat van hun onderzoek, dat wordt begeleid door het Herinneringscentrum

Kamp Westerbork, werd op vrijdag 15 juni in het gemeentehuis van Ommen gepresenteerd. Twee havo-3-klassen maakten een tentoonstelling en twee korte films over de joodse leerlingen van kasteel Eerde.

De internationale Quakerschool in Ommen werd in de jaren dertig opgericht en ondergebracht in kasteel Eerde. Al spoedig werd de school een opvangplek voor Duits-joodse vluchtelingenkinderen: zij woonden op de school en volgden daar de lessen. Voor de meeste kinderen was Eerde een tussenstop op weg naar verdere emigratie. Maar niet voor iedereen. In mei 1940, als de Duitsers ons land binnenvallen, zijn er nog bijna

twintig joodse kinderen in kasteel Eerde. Hun docenten raden hen ten sterkste af om onder te duiken. Een aantal kinderen slaat deze raad in de wind en duikt onder; anderen voegen zich bij hun familie in Nederland. Een groep van acht kinderen blijft in Eerde achter en geeft gevolg aan de oproep zich 'vrijwillig' te melden voor Kamp Vught. Zij worden allen vermoord. De docenten die aangeraden hebben niet onder te duiken, duiken zelf wel onder. In de jaren zestig is het dagboek van een van de weggevoerde kinderen uitgegeven. De ouders, die overleefd hadden, kwamen hier achter en hebben de

verspreiding vervolgens stopgezet. Het Vechtdalcollege heeft nu wel een exemplaar van dat uitgegeven dagboek. Daarnaast bevinden zich in het gemeentearchief van Ommen unieke bronnen: foto's, toelatingsformulieren e.d. van alle kinderen die in de jaren dertig naar Eerde vluchtten. Al deze bronnen en gesprekken met ooggetuigen leverden samen het materiaal op voor de tentoonstelling over de vluchtelingenkinderen in Eerde. In de zomermaanden zal de tentoonstelling te zien zijn in het Herinneringscentrum Kamp Westerbork.

www.kampwesterbork.nl

WEBSITES

Dutchkids.nl is een educatieve website over identiteit, vooroordelen en discriminatie. Bij deze website is een lespakket ontwikkeld waar docenten in de onderbouw

DUTCHKIDS!

direct mee aan de slag kunnen. Het pakket bestaat uit een docentenhandleiding met twaalf lesbeschrijvingen, een set van 25 paspoorten voor de leerlingen en een stempelset. De bijbehorende werkbladen zijn te downloaden vanaf de site. Elke les bestaat uit een klas-sikale introductie, opdrachten voor op de website en een gezamenlijke afsluiting.

www.dutchkids.nl

Webwise is een handleiding voor scholieren bij het maken van een werkstuk over discriminatie. De handleiding gaat uitgebreid in op het zoeken, selecteren en gebruiken van informatie op het internet. Ook wordt er informatie gegeven over discriminatie in het algemeen en discriminatie op internet in het bijzonder. De handleiding is bedoeld voor leerlingen in de bovenbouw van het vo en het mbo. Beide materialen zijn ontwikkeld met

financiële ondersteuning van het Ministerie van OCW.

www.art1.nl

ONDERDUIKERS-CARTOTHEEK VERZET TERUGGEVONDEN

In de oorlog levensgevaarlijk voor iedereen die erin stond. Maar nu is de cartotheek van het verzet in Zuid-west Friesland een unieke bron

van informatie over de joden die het gebied ondergedoken waren. Deze bijzondere kaartenbak uit de Tweede Wereldoorlog is teruggevonden op de zolder van een verzetsfamilie en door kleinzoon Sjoerd Wiersma in bruikleen

gegeven aan het Herinneringscentrum Kamp Westerbork. De cartotheek bevat vierhonderdvijftig kaartjes met zo'n tachtig pasfoto's van joodse onderduikers. Op elk kaartje een naam, plaats van herkomst, onderduikadres

en een aantekening over de financiële ondersteuning. De kaartenbak vertelt het verhaal van de jodenvervolgung, maar ook van de moed van mensen die daartegen in wilden gaan.

www.kampwesterbork.nl

AANVULLING INTERVIEW LUYENDIJK

In mijn boek beweer ik dat de scene met het omgetrokken beeld van Saddam Hussein bij de val van Baghdad "van A tot Z in scene was gezet

door het Amerikaanse leger." Ik heb inmiddels ontdekt dat dit zeer waarschijnlijk niet juist is. Op basis van getuigenverklaringen die ik toen niet voorhanden had, moet de conclusie luiden dat die

actie met dat omgetrokken beeld destijds een spontane operatie was van een alerte officier van het Amerikaanse leger plus een paar honderd Irakezen, al dan niet door de Iraakse buitenlandse oppo-

sitie aangeleverd. Het werd daarna ten onrechte gepresenteerd als een spontaan volksfeest, maar van tevoren in scène gezet was het niet.

Joris Luyendijk

MUSEUMNIEUWS

LEGERMUSEUM

Bloedmooi, de mooiste vuurwapens van de wereld

In 2006 verwierf het Legermuseum een unieke collectie

historische handvuurwapens uit privébezit van de heer H. Visser (1923-2006). De 700 vuurwapens en aanverwante objecten uit deze verzameling geven een goed beeld van

de omvang en betekenis van de Nederlandse wapenindustrie van de zeventiende tot de negentiende eeuw. Maar bovenal zijn het stuk voor stuk ambachtelijke producten, iconen van pre-industriële vormgeving.

Het is de grootste aankoop in de geschiedenis van het Legermuseum tot nu toe. Met deze verzameling kan het museum zich rekenen tot de belangrijkste musea ter wereld op het gebied van antieke vuurwapens. De mooiste vuurwapens van de wereld zijn tot 2010 te bewonderen in de gelijknamige tentoonstelling. De tentoongestelde

collectie bestaat uit zo'n 700 verschillende voorwerpen, zoals pistolen met ivoren lades, lonslotwapens, miniatuurwapens en prachtig bewerkte kruithoorns. Een zeer bijzonder voorwerp is het koppel vuurstenen kinderpistolen dat Willem III op zijn tiende verjaardag cadeau kreeg van zijn vader in 1827.

In de tentoonstelling en online zijn de circa 700 wapens en aanverwante objecten in een aparte vuurwapendatabase doorzoekbaar. Deze bevat uitgebreide beschrijvingen en foto's van de wapens.

www.legermuseum.nl

RMO LEIDEN

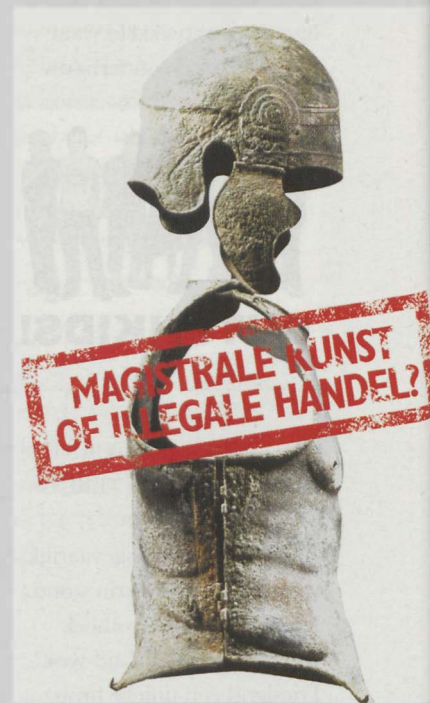
Verboden te verzamelen?

Het Rijksmuseum van Oudheden organiseert een tentoonstelling over de vraagstukken die bij het verzamelen en presenteren van archeologische voorwerpen centraal staan, zoals de omgang met menselijke resten, het afstoten van objecten, authenticiteit en herkomstgeschiedenis. Voorwerpen uit de eigen collectie illustreren de problematiek. Bezoekers wordt gevraagd om per casus stelling te nemen, zoals in het volgende geval, horend bij het thema 'Herkomst/Oorlogskunst':

Sieraden uit de Collectie ZanderGoud, hellenistische periode, ca. 330-50 v.Chr. Karl Zander was een Duitse jood die in 1923 naar Amsterdam verhuisde en in het begin van de oorlog zijn collectie in bewaring gaf aan het Rijksmuseum van Oudheden. Het museum heeft onder druk van Duitsers de collectie verworven en na de oorlog de nabestaanden gesteund die de collectie terugvroegen. De Nederlandse overheid heeft teruggave, uit angst voor meer claims, tot 2004 tegengehouden. In dat jaar zijn de sieraden aan de erven teruggegeven en

opnieuw door het museum aangekocht. Hoe lang blijven aanspraken op verloren bezit uit oorlogen geldig? Waar ligt de grens? Het Rijksmuseum van Oudheden vindt dat alle aanspraken waarbij duidelijk is dat bezit zonder redelijke compensatie uit het bezit van de eigenaren is geraakt, behoren te worden gehonoreerd. Een wekelijkse update van de resultaten van deze opiniepeiling is te volgen op www.rmo.nl.

De tentoonstelling loopt nog tot en met 28 oktober.

NATIONAAL BEVRIJDINGS- MUSEUM 1944-1945

From the ashes of Sobibor

Tot 30 september is de tentoonstelling *Uit de as van Sobibor* te zien in het Bevrijdingsmuseum. De tentoonstelling is opgezet door het museum van het voormalige concentratiekamp Sobibor in Polen. Sobibor was een van de grootste vernietigingskampen uit nazi-Duitsland. In dit kamp zijn ca. 250.000 mensen vermoord, voornamelijk joden, maar ook Roma en niet-joodse Polen. Het kamp werd in 1942 gebouwd in de buurt van Chelm (district Lublin). In de zomer van 1943 kwam een verzetsgroep tot stand in het kamp onder leiding van Leon Feldhendler en

Aleksandr Pechersky. Deze groep organiseerde een opstand op 14 oktober 1943, waarbij honderden gevangenen het kamp wisten te ontvluchten, maar de meesten kwamen om bij de klopjacht die daarop volgde. Over deze ontsnapping is de film *Escape from Sobibor* gemaakt. Naar aanleiding van de opstand werd het vernietigingskamp ten slotte gesloten. Er is niets van overgebleven: de nazi's hebben alle sporen ervan uitgewist.

De tentoonstelling vertelt wat hierdoor verzwegen had moeten blijven: de situatie van joodse burgers in Europa tijdens de Tweede Wereldoorlog en het massale transport naar concen-

16	Polen	Wolbork	225	Juni	Polen	Olenowice	?
17	Nederland	Izbica	40	Juni	Polen	Pawlow	?
21	Nederland	Wolbork	200	Juni	Polen	Swin	?
23	Duitsland	Wolbork	134	Juni	Polen	Krzywowierzha	?
28	Nederland	Bełżan	198	Juni	Polen	Krasniczyn	?
29	Polen	Wolbork	136	Juni 29	Polen	Majdanek	5.000
30	Polen	Izbica	136	Juli 24	Polen	Włodawa /kinderen/	100
30	Nederland	Łecza	30	Juli	Polen	Chelm	300
30	Polen	Łecza	30	Augustus 10	Polen	Rejowiec	2.000
30	Polen	Włodawa	100	Augustus 10	Polen	Zolkiewka	1.000
17	Polen	Włodawa	100	September 6	Polen	Ustrzyki	?
7	Polen	Włodawa	100	September 8	Polen	Ryczywol	69
14	Nederland	Włodawa	100	Oktober 13	Polen	Puchaczow	150
21	Nederland	Włodawa	100	Oktober 8	Polen	Izbica	1.500
21	Polen	Łecza	30	Oktober 10	Polen	Rejowiec	2.400
22	Nederland	Włodawa	100	Oktober 11	Polen	Lubartow	3.000
28	Nederland	Włodawa	100	Oktober 22	Polen	Wojlawice	1.200
4	Nederland	Włodawa	100	Oktober 23	Polen	Siedliszcze	500
6	Nederland	Włodawa	100	Oktober 23	Polen	Piaski - Izbica	5.000
7	Nederland	Włodawa	100	Oktober 24	Polen	Łecza	3.000
11	Nederland	Włodawa	100	Oktober 27-28	Polen	Włodawa	5.000
26	Nederland	Włodawa	100	Oktober 28	Polen	Chelm	3.000
2	Nederland	Włodawa	100	Oktober 30	Polen	Hrubieszow	2.000
4	Nederland	Włodawa	100	Oktober	Polen	Włodawa	500
9	Nederland	Włodawa	100	November 2	Polen	Belasce - Bychawa	7.000
16	Nederland	Włodawa	100	November 2	Polen	Chelm	10.000
16	Nederland	Włodawa	100	November 6	Polen	Izbica	1.750
16	Nederland	Włodawa	100	November 6	Polen	Chelm	1.750
16	Nederland	Włodawa	100	December	Polen	Staw	?
16	Nederland	Włodawa	100	December	Polen	Dubeczno	800

tratie- en vernietigingskampen. In de expositie komen onder andere de verhalen van de weinige overlevenden van het kamp aan bod. De reizende tentoonstelling, die

schitterend is vormgegeven, trok tot nu toe al ruim 80.000 bezoekers.

www.bevrijdingsmuseum.nl

NASCHOLING BIJ U THUIS, DE DELEN 17 EN 18 OVER HET EXAMENONDERWERP IN 2008 EN 2009

Rond de jaarwisseling heb ik alle vaste lezers per brief ingelicht over de gang van zaken rond het doen van een boek voor het examenonderwerp 19e eeuwse oorlogen. Min of meer tegelijk met deze advertentie ontvangen alle sectiehoofden geschiedenis en de mediathecarissen van alle scholen een email, welke inhoudelijk niet verschilt van die van deze advertentie.

DE TITEL VAN HET NIEUWE BOEK LUIDT: God weende niet over de slechtheid van de mensen, over hun domheid weende Hij. Geschiedenis van de oorlogen in de lange 19e eeuw (1793-1918). Daarmee zet ik mij principieel af tegen de tekstdschrijvers die het bestonden hun script de titel 'Ten oorlog' te geven. Men weet gewoon niet wat oorlog is. 'Die Waffen nieder' was me liever en vakgerichter geweest.

Twee delen. De omvang van de stof is in de lengte en breedte gigantisch. Dat bij de commissie onzekerheid bestond over de verhouding tussen de eerste vier oorlogen (Revolutie- en Napoleontische oorlogen, de Krim- en de Frans-Duitse oorlog) enerzijds en de Grande Guerre anderzijds is begrijpelijk. Aanname dat beide partes gelijkwaardig ondervraagd zullen worden, heb ik het onderwerp, dat materieel één blijft, verdeeld over twee boeken. Ik ben niet commercieel, verre van daar, maar deze tweedeling was de enige oplossing voor de onzekerheid waarin U en ik verkeren alsook voor het technische probleem dat het boek binnen normale afmetingen moet blijven. Tot nu toe heb ik ruim 900 computerbladen vol geschreven en nog is alles niet gelezen. De ervaring leert dat altijd de helft van het aantal pagina's weggekuist wordt. Het opschonen zal me dit jaar veel extra zorg en pijn kosten, omdat het onderwerp me zo na een hart ligt en ik jarenlang honderden jonge mensen over het oorlogsverschijnsel college heb gegeven. Het schrijven was een thuiswedstrijd.

DE PRIJS ZAL ONVERANDERD BLIJVEN: 35 euro voor een paperback en 45 Euro voor een gebonden uitgave. Mocht Uw school de prijs te hoog vinden, zo moeten we samen proberen uit dit probleem te komen.

Datum van verschijnen. Er is nog geen enkele zekerheid dat de boeken ook inderdaad zullen uitkomen. Zeker veel werk is al gedaan, maar tegelijk is ook de levensdag veer gevorderd en neigt de zon ter kimmie. Ik kan niet beloven dat de twee boeken - of een van de twee - op 1 september verzendklaar zijn (is). Weest echter ervan overtuigd dat ik mijn uiterste best zal doen. Deo volente zal ik wel - en als ik toegelaten word - met of zonder boek op de geschiedenisdagen acte de présence geven. Dat zal dan ten afscheid zijn. Met deel 18, dat tevens mijn magnum opus is, sluit de serie.

BESTELLEN: U kunt nu reeds de boeken bestellen maar wacht met betalen tot U ze in Uw bezit heeft. Het bestellen gaat op de traditionele wijze.

PER BRIEF: Dr. C.V. Lafaber, Tilburgseweg 173, 5051 AE Goirle

PER EMAIL: cvlafaber@hetnet.nl

PER TELEFOON: 013-5.430.340

De Leidse nascholing

De lerarenopleiding (ICLON) en de opleiding geschiedenis van de Universiteit Leiden organiseren op:

Vrijdag 5 oktober 2007

een studiedag over het CE-onderwerp voor 2008-2009:

'Ten oorlog! Europese oorlogen 1789-1919. Oorlog als maatschappelijk fenomeen'

ruime mogelijkheid voor discussie en actieve deelname.

Deze studiedag is bedoeld voor geschiedenisdocenten en andere belangstellenden en dient als voorbereiding op het examenonderwerp. Op deze dag kunt u een combinatie van lezingen en workshops volgen met

U kunt zich inschrijven via het aanmeldingsformulier op de website: www.iclon.nl/geschiedenisdag.

Aanmeldingsformulieren kunt u tevens aanvragen via 071 - 527 40 15 of iclonns@iclon.leidenuniv.nl

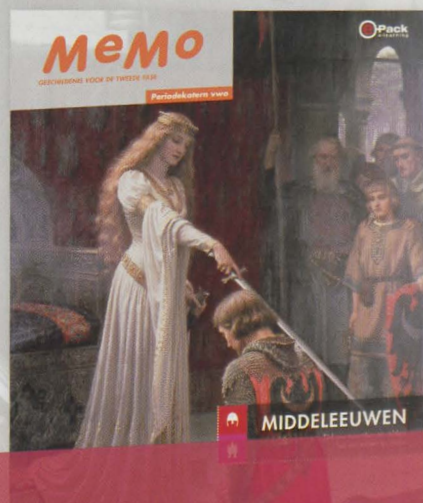
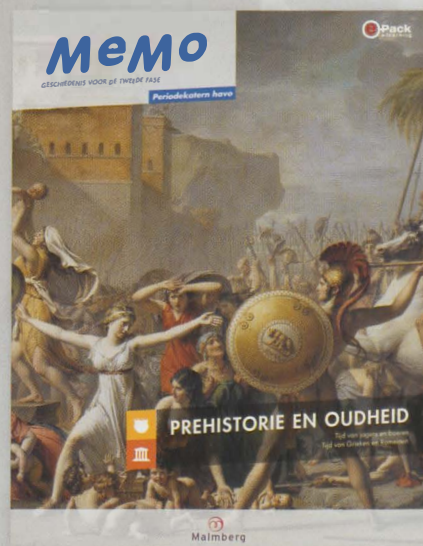
ICLON

Afdeling Hoger Onderwijs
Afdeling Voortgezet Onderwijs

Universiteit Leiden

Universiteit Leiden. Universiteit om te ontdekken.

MeMo tweede fase ver vooruit in geschiedenis

- Geschiedenis die ertoe doet.
- Gegarandeerd maximaal leerresultaat met gerichte examenhelp.
- Aparte boeken voor havo en vwo.

Kijk ook vooruit!

Vraag op www.memotweedefase.nl uw eigen beoordelingsexemplaar aan of maak een afspraak met de tweedefase-deskundige van Malmberg. Bellen kan natuurlijk ook: (073) 6287 554.